

κότως ἐλέχθη ὅτι τὸ ἀποδεικνύειν τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ εἶναι ἰσοδύναμον πρὸς τὸ ἀρνεῖσθαι αὐτήν. Εἶναι ἄτοπον νὰ ἐξαρτῶμεν τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀποδείξεων ἢ καθόλου ἐκ τῆς περὶ ἐκείνου γνώσεως ἡμῶν· μᾶλλον δὲ τὸ ἐναντίον ἀληθεύει, ὅτι ἡ περὶ θεοῦ γνώσις ἡμῶν ἤρτηται ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐκείνου. Ὁ θεὸς εἶναι ἀπόλυτον πνεῦμα καὶ ἡ τούτου ὑπαρξις εἶναι γνώσις αὐτοῦ περὶ ἑαυτοῦ, αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Ὁ χωρισμὸς δὲ τῆς αὐτοσυνειδησίας ταύτης ἀπὸ τῆς ἡμετέρας γνώσεως τοῦ θεοῦ ποιεῖ ἀδύνατον τὴν θρησκευτικὴν γνώσιν καὶ ἀναιρεῖ τὴν θρησκείαν. Ἡ θρησκεία τότε μόνον εἶναι δυνατὴ, ὅταν ἐνωθῶσιν ἀμφοτέρω, ἡ περὶ ἑαυτοῦ γνώσις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ περὶ ἐκείνου γνώσις ἡμῶν¹. Ἐν ταύτῃ δὲ ἀκριβῶς τῇ ἐνώσει ἔγκειται ἡ λατρεία.

γ) Ἡ λατρεία

1. Ἡ ἐνότης, ἡ συνδιαλλαγή καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς αὐτοσυνειδησίας αὐτοῦ, τὸ θετικὸν συναίσθημα τῆς μετοχῆς καὶ κοινωνίας εἰς ἐκεῖνο τὸ ἀπόλυτον, ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς λατρείας. Αὕτη περιλαμβάνει ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἐνέργειαν τὴν σκοποῦσαν τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς ἐνότητος². Κατὰ τὴν πίστιν εὐρίσκεται ἐνθεν μὲν ὁ θεὸς ἐνθεν δὲ ἐγὼ καὶ ἐπιδιώκεται ἵνα ἐν ἑμαυτῷ ἐνωθῶ πρὸς τὸν θεόν, γνωρίσω ἐμὲ αὐτὸν ἐν τῷ θεῷ ὡς τῇ ἀληθείᾳ μου καὶ μάθω ἐν ἑμαυτῷ τὸν θεὸν ὡς τὴν συγκεκριμένην ἐνότητα. Ὑπάρχει δὲ μεγάλη διαφορὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν θεὸν καὶ τῆς πίστεως ὡς λατρείας· ἐκείνη μὲν εἶναι πίστις εἰς τὸν θεὸν αὕτη δὲ πίστις ἐν τῷ θεῷ, ἐκείνη ἔχει τὸν θεὸν ὡς ἀντικείμενον (δυῖσμός), αὕτη εἶναι ἐν μετὰ τοῦ θεοῦ (ἐνισμός) καὶ ἀνήκει εἰς αὐτὴν τὴν θεϊαν οὐσίαν καὶ ζωὴν. Ἡ μὲν εἰς θεὸν πίστις ἴσταται εἰσέτι ἐντὸς τῶν ὁρίων, ἐν οἷς τὸ ἐγὼ ὡς πεπερασμένη συνείδησις εἶναι περιορισμένον, ἡ δὲ λατρεία εἶναι ἐπέκεινα τῶν ὁρίων τούτων, καθ' ὅσον τὸ ἐγὼ ἐνοῦται πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἀφανίζεται ἐν αὐτῷ. Ὅτι εἶναι ὁ θάνατος ἐν τῇ φυσικῇ ζωῇ, εἶναι ἡ λατρεία ἐν τῇ θρησκευτικῇ ὅπως κατ' ἐκεῖνον ἀφανίζεται τὸ ἄτομον ὡς αὐτοτελὲς ὑποκείμενον, οὕτω κατὰ τὴν λατρείαν τὸ ἐγὼ βυθίζεται καὶ ἀναλύεται ἐν τῷ θεῷ³.

¹ Αὐτ. 216. «Ἡ θρησκεία εἶναι ἀναφορὰ τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα . . . ἡ ἰδέα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀναφερομένου εἰς ἑαυτό, ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀπολύτου πνεύματος».

² Αὐτ. 83 ἐξ.

³ Αὐτ. 226.

ὁ εὐλαβῶς πιστεύσας καὶ πληρωθεὶς θεοῦ ἐξίσταται ἑαυτοῦ καὶ ἀπαλλάττεται τῆς πεπερασμένης φύσεως¹. Ζῶμεν τότε ἐν τῷ θεῷ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ ζωὴ ἡμῶν εἶναι ζωὴ τοῦ θεοῦ ἐν ἡμῖν².

2. Ἡ λατρεία προϋποθέτει τὸ κράτος τῆς θρησκείας³ καὶ σκοπεῖ νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτὴν εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, νὰ πραγματώσῃ τὴν παρουσίαν τοῦ θεοῦ, νὰ ἐνώσῃ θεὸν καὶ ἄνθρωπον⁴. Ἐπιτυγχάνεται δὲ ὁ σκοπὸς διὰ πολλῶν θρησκευτικῶν πράξεων, δι' ὧν ἡ λατρεία προσλαμβάνει μορφήν πρακτικὴν. Ἡ περὶ τὴν λατρείαν ἐνέργεια εἶναι διττὴ, καθ' ὅσον ὁ μὲν θεὸς θέλει νὰ ἐνοικῇ καὶ ἐνυπάρχῃ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐπιζητεῖ νὰ ἄρῃ καὶ ἀφανίσῃ τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ φύσιν. Ἡ μὲν ἐκείνου ἐνέργεια εἶναι ἡ χάρις ἡ δὲ τούτου ἡ θυσία. Ἡ διττὴ αὕτη ἐνέργεια εἶναι ἡ λατρεία καὶ σκοπὸς αὐτοτελῆς ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπαρξίς τοῦ θεοῦ⁵. Τὸ εἶδος τῆς θυσίας ἡ ὁ τρόπος τῆς λατρείας συνάδει πρὸς τὴν φύσιν τῆς θρησκείας καὶ τὴν περὶ θεοῦ ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος διακρίνονται βαθμοὶ τῆς θρησκείας, οὕτω διακρίνονται καὶ βαθμοὶ τῆς πρακτικῆς λατρείας. Συμφώνως πρὸς τὴν πορείαν τῆς ἀναπτύξεως, ἣν διατρέχει ἡ θρησκεία, καθὰ παρακατιόντες θὰ ἴδωμεν, χωρεῖ καὶ ἡ λατρεία κατὰ μικρὸν προῖοῦσα ἐκ τοῦ φυσικοῦ εἰς τὸν πνευματικὸν βίον, μεταβαίνει ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ εἰσχωρεῖ εἰς τὴν ἐνδόμυχον τοῦ ἀνθρώπου οὐσίαν, ἣν ποιεῖ τοῦ θεοῦ κατοικητήριον. Λοιπὸν ἐν ταῖς κατὰ φύσιν ἐθνικαῖς θρησκείαις καὶ

¹ Ἐν τῇ πλήρει πίστεως κατανύξει ὁ ἄνθρωπος ἐπιλανθάνεται ἑαυτοῦ καὶ εἶναι πεπληρωμένος τοῦ θεοῦ. Ὅταν ἐν τῷ πυρὶ καὶ τῇ θερμότητι τῆς κατανύξεως βυθισθῇ εἰς τὸν θεόν, δὲν διατηρεῖ πλέον τὴν μερικὴν αὐτοῦ φύσιν ἀλλ' εἶναι πνεῦμα κινούμενον ἐν τῷ θεῷ. (Αὐτ. 224).

² Πρὸς κύρωσιν τῆς τοιαύτης γνώμης ὑπομιμνήσκει ὁ Ἐγγελοσ (αὐτ. 228) τὴν ἀπόφασιν τοῦ μεγάλου μυστικοῦ καὶ βαθυγνώμονος φιλοσόφου Ἐκκάρτου, καθ' ὃν «ὁ ὀφθαλμὸς, δι' οὗ με βλέπει ὁ θεός, εἶναι ὁ ὀφθαλμὸς, δι' οὗ βλέπω αὐτόν· ὁ ὀφθαλμὸς μου καὶ ὁ ὀφθαλμὸς ἐκείνου εἶναι ἓν. Ἐν τῇ δικαιοσύνῃ αἰωροῦμαι ἐν τῷ θεῷ καὶ οὗτος ἐν ἐμοί. Ἐὰν μὴ ὑπῆρχεν ὁ θεός, δὲν θὰ ὑπῆρχον ἐγώ· ἐὰν μὴ ὑπῆρχον ἐγώ, δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖνος». — Εἰρήσθω ὅτι παραπλήσιον εἶπε καὶ ὁ Ἄγγελος Σιλέσιος· «Ὁ θεὸς δὲν ζῆ ἄνευ ἐμοῦ. Γινώσκω ὅτι ἄνευ ἐμοῦ ὁ θεὸς οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν δύναται νὰ ζήσῃ· ἐὰν ἐγὼ ἀφανισθῶ, ἐκεῖνος κατ' ἀνάγκην θὰ ἀποβάλλῃ τὸ πνεῦμα».

³ Πᾶσα ἐνέργεια τῆς λατρείας τελεῖται μόνον ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ προϋποθέτει αὐτήν.

⁴ Ἡ λατρεία ἐπιδιώκει τὴν συντέλεσιν καὶ ἀπόλαυσιν ἐκείνου, ὅπερ ἐν τῇ πίστει ἐνυπάρχει δυνάμει. (Αὐτ. 237).

⁵ Αὐτ. 238.

μάλιστα ταῖς ἀνατολικάϊς τὸ εἶδος τῆς λατρείας εἶναι κατώτατον καὶ ἀτελέστατον· περιορίζεται ἐν τῷ καθ' ἡμέραν καὶ φυσικῶ βίῳ¹, ἐν τῇ τυπικῇ ἐπιτελέσει θρησκευτικῶν διατάξεων, ἐν τῷ ἐπαίνῳ καὶ ἐγκωμίῳ τῶν θείων τῆς φύσεως δυνάμεων καὶ τέλος ἐν τῇ προσφορᾷ εἰς τοὺς θεοὺς μέρους τῶν προσκνηθέντων ἀγαθῶν· ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος προσφέρει τοῖς θεοῖς ἀπαρχὰς καρπῶν καὶ θυσίας ζώων. Ἡ θυσία ἐνταῦθα δηλοῖ τὴν ἄρνησιν τοῦ πεπερασμένου καὶ γίνεται κατὰ τρόπον πεπερασμένον· ὁ ἄνθρωπος ποιεῖται προσφορὰν, ἀπαρνεῖται ἄμεσον κτῆσιν καὶ φυσικὴν ὑπαρξιν, ἵνα δείξῃ ὅτι δὲν θεωρεῖ αὐτὴν ὡς ἰδίαν οὐδὲ θέλει νὰ κρατήσῃ χάριν ἑαυτοῦ· οὕτω συναισθάνεται ὅτι ποιεῖ πράξιν φιλικὴν εἰς τὸ θεῖον καὶ αἶρει τὸν χωρισμὸν ἀπ' αὐτοῦ τιμωμένου².

3. Ἀνώτερον εἶδος λατρείας ἀποτελεῖ ἡ προσφορὰ οὐχὶ ἐξωτερικῶν πραγμάτων ἀλλ' ἔργων, θρησκευτικῆς ἐργασίας³, ἥτις μέλλει νὰ παραμείνῃ αἰωνία ὅπως εἶναι καὶ αἱ θεῖαι δυνάμεις αἰώνιαι. Εἰς ταύτην ἀσχολοῦνται οὐχὶ μόνον ἄνθρωποι τινες, ἀλλὰ γενεαὶ ὅλαι καὶ παράγουσιν ἔργον ὑπερφυῆς καὶ πελώριον. Ἀνήκει δὲ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐργασία εἰς τὰς θυσίας τὰς πρὸς κτῆσιν καὶ διατήρησιν τῆς θείας χάριτος προσφερομένας. Ἐξωτερικὰ πάλιν κακά, φθορὰ τῶν καρπῶν, ἀτυχίαι πολεμικαί, λοιμώδεις νόσοι καὶ ἄλλαι συμφοραὶ ἐπισκῆπτουσαι εἰς τὴν χώραν θεωροῦνται ὑπὸ τῶν κατὰ φύσιν ζώντων ἀνθρώπων ὡς ἐπακολούθημα τῆς δι' ἁμαρτίαν ἐπελθούσης δυσμενείας καὶ ἀπομακρύνσεως τοῦ θείου, ἥτις δύναται νὰ ἀρθῇ διὰ μετανοίας, τελετουργικῶν

¹ Ἡ ἐθνικὴ λατρεία οὐδεμιᾶς χρήζει συνδιαλλαγῆς, διότι οὐδεμίαν συναισθάνεται ἀντίθεσιν πεπερασμένου καὶ ἀπείρου. Παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς κρατεῖ ἡ συνείδησις τῆς εὐδαιμονίας, καθ' ἣν ὁ θεὸς εἶναι πλησίον αὐτῶν ὡς θεὸς τοῦ λαοῦ, τῆς πόλεως· οἱ θεοὶ εἶναι φίλοι καὶ παρέχουσι τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἀγαθῶν. Ἐνταῦθα ἡ λατρεία δὲν ἔχει τι τὸ ἰδιάζον καὶ διακριτικὸν ἀπὸ τῆς λοιπῆς ζωῆς, ἀλλ' εἶναι συνέχεια αὐτῆς διαγομένης ἐν τῷ κράτει τοῦ φωτός καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὅλος ὁ τρόπος τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, τὸ ἐσθίειν καὶ πίνειν καὶ κοιμᾶσθαι καὶ τὸ ἐνεργεῖν πᾶσαν ἐνέργειαν πρὸς θεραπείαν τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν ἔχει ἀναφορὰν πρὸς τὴν λατρείαν, πᾶσαι δ' αἱ πράξεις αὗται συντελοῦσιν ἁγίαν ζωὴν. (Αὐτ. 241 ἐξ.).

² Ἡ θυσία ἔχει εἰς τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν συμβολικὴν ἔννοιαν τοῦ καθαρμοῦ καὶ ἐξαγνισμοῦ ἀπὸ διαπραχθέντος ἁμαρτήματος. Συναισθάνεται ἕκείνος ὅτι ἔπραξε κακὸν καὶ δὲν δύναται νὰ ἐπανορθώσῃ, διὸ εὐρίσκει ἀναγκαίαν τὴν ἀνταλλαγὴν καὶ ἀποβολὴν ἰδίου πράγματος. (Αὐτ. 244 ἐξ.).

³ Ἡ ἐργασία εἶναι παντοία καὶ ποικίλου βαθμοῦ ἐκτεινομένη ἀπὸ τῆς ἀπλῆς σωματικῆς κινήσεως (τοῦ χοροῦ) μέχρι τῆς ἀνεγέρσεως ὑπερμεγέθων οἰκοδομημάτων. (Αὐτ. 248).

πράξεων καὶ ἰλαστηρίων ἀναθημάτων¹. Πιστεύεται ὅτι ἡ μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἐπελθοῦσα διάστασις περιορίζει τὰς ἐπ' ἀγαθῶ δρώσας ἐν τῇ φύσει θείας δυνάμεις καὶ ἀναγνωρίζεται ὑπερέτερα ἐνότης ὑπὲρ πᾶσαν ὑπαρξιν αἰωρουμένη ὡς σκοτεινὴ ἀνάγκη. Ἡ ἀγνωστος αὕτη ἀνάγκη εἶναι ἡ μοῖρα ἡ πάντα καταλαμβάνουσα καὶ ἀδυσωπήτως καταναλίσκουσα· κατὰ τῆς μοίρας ὀργιζόμενα τῶν τεθνεώτων τὰ πνεύματα πρόπει νὰ ἐξευμενισθῶσι δι' ἑορτῶν καὶ θυσιῶν².

4. Ἀνώτατον καὶ καθαρώτατον εἶδος λατρείας εἶναι ἐκεῖνο, καθ' ὃ ὁ ἀνθρώπος συνειδῶς ἑαυτὸν ἀτελῆ, κακὸν καὶ ἁμαρτωλόν, συναισθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ καθαρῆ ἑσωτερικῶς, νὰ ἀπαλλαγῆ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀποστῆ τῆς φιλαυτίας, νὰ ἀπαρνηθῆ τὴν ἰδίαν βούλησιν, τὰς ἐπιθυμίας καὶ κατὰ φύσιν ὀρμάς. Ὁ καθαρμός, ἡ διαλλαγή καὶ εἰρήνη, συντελεῖται διὰ τῆς συντριβῆς τῆς καρδίας, τῆς ἐπιστροφῆς καὶ μετανοίας, ἧτις εἶναι ἡ ἀρίστη λατρεία³. Διότι πᾶσα λατρεία εἶναι χάρις καὶ θυσία· ἀλλ' ὑπερτάτη μὲν θυσία εἶναι ἡ τῆς ἰδιοτρόπου καὶ ἰδιωφελοῦς καρδίας ἀπάρνησις, ὑπερτάτη δὲ χάρις ἡ ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ ἀνθρώπου δικαίωσις⁴.

Κατὰ ταῦτα κυριώτατα εἶδη λατρείας εἶναι ὁ θρησκευτικὸς βίος, ἡ θρησκευτικὴ ἐργασία, ὁ ἀγνισμός, ἡ ἑορτὴ τῶν νεκρῶν, ἡ ἐπιστροφή καὶ μετάνοια. Πρὸς τὰ τοιαῦτα εἶδη λατρείας ἀντιστοιχοῦσιν ἀνάλογοι τρόποι θυσίας, τουτέστιν ἡ θυσία καρπῶν καὶ ζώων, ἡ θυσία ἐργασίας, ἡ ἐξιλαστήριος θυσία, ἡ εἰς τοὺς τεθνεώτας θυσία καὶ τέλος ἡ θυσία τῆς ἰδίας καρδίας. Ἡ τελευταία μάλιστα λατρεία, ἡ πνευματικὴ, αἶρει τὸ πνεῦμα ὑπὲρ τὸ πεπερασμένον καὶ συνδιαλλάττει πρὸς τὸ ἄπειρον πνεῦμα· ἀποτέλεσμα δ' εἶναι ἡ κίνησις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἀνθρώπον, ἡ ἔνωσις τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου⁵.

5. Ἡ θρησκεία ἐπιδιώκει ἐν τῇ λατρείᾳ τὴν καθαρότητα τῆς διαθέσεως, τὴν ἠθικότητα, ἧτις ἐν τῷ κόσμῳ πραγματοποιῶνται ὡς πολιτεία. Οὕτω θρησκεία καὶ πολιτεία συνάπτονται στενῶς καὶ συμπίπτουσιν ἐν τῷ τελικῷ σκοπῷ τῆς ἐλευθερίας, ἧς ἡ ἐπίτευξις πρόκειται τῷ ἀνθρώπῳ

¹ Αὐτ. 248 ἐξ.

² Αὐτ. 250 ἐξ.

³ Ἐν ὑπερέτερον βαθμίδι τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ὅταν τὸ συναίσθημα προσλάβῃ βαθύτητα, ἡ θυσία ἐγκείται ἐν τῇ καθάρσει τοῦ ἑσωτερικοῦ, τῇ συντριβῇ τῆς καρδίας, τῇ μεταβολῇ τῶν φυσικῶν κλίσεων. Ἡ θυσία ἤδη εἶναι ἡ ἄρσις τῆς ἁμαρτίας, ὁ καθαρμός τῆς ψυχῆς, ἡ ἐπιστροφή καὶ μετάνοια. (Αὐτ. 244 ἐξ.).

⁴ Αὐτ. 252—256.

⁵ Αὐτ. 256.

ἔργον σπουδαιότατον¹. Ἀμφότεραι λοιπὸν ἐρείδονται ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας· ἡ μὲν θρησκεία εἶναι ἐλευθερία ἐν τῷ θεῷ², ἡ δὲ πολιτεία ἐλευθερία ἐν τῷ κόσμῳ, ἐν τῇ πραγματικότητι. Καὶ δύνανται μὲν αὗται νὰ συμφωνῶσι³ δύνανται δὲ ὅμως τοῦναντίον νὰ διαφωνῶσι, νὰ χωρίζωνται καὶ ἔχωσι διαφόρους νόμους. Τῆς διαφωνίας αἰτία εἶναι εἴτε ἡ πολιτεία, ἧς ὁ ἄρχων τυραννικῶς κηρύττει ὅτι αὐτὸς ὑπάρχει ἡ ἄμεσος ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ καὶ μόνον πρὸς τὸν θεὸν διὰ τὰς πράξεις αὐτοῦ εἶναι ὑπεύθυνος⁴, εἴτε ἡ θρησκεία προβάλλουσα παραγέματα διάφορα τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ κρατουσῶν διατάξεων. Ἡ μὲν δηλαδή πολιτεία ἀποβλέπει εἰς τὴν ἠθικότητα, ἡ δὲ θρησκεία (θρησκεία τις) εἰς τὴν ἀγιότητα, ἐκείνη σκοπεῖ τὴν ἐπὶ γῆς εὐεστῶ αὕτη δὲ τὴν ἐν οὐρανῷ μακαριότητα· διὸ καὶ ἡ ἀντίθεσις πολιτείας καὶ θρησκείας προσλαμβάνει τὴν μορφήν τῆς ἀντιθέσεως ἠθικότητος καὶ ἀγιότητος. Ἐκείνη μὲν ἀπαιτεῖ τὸν γάμον⁵ καὶ τὴν οἰκογένειαν, αὕτη δὲ τὴν ἀγαμίαν· ἡ μὲν πολιτεία ἀξιοῖ τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν ἐκ ταύτης προϊούσαν κτῆσιν, τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ χρηστότητα

¹ «Ἐν τε τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ ὑπάρχει ἡ ἐννοία τῆς ἐλευθερίας. Αὕτη εἶναι τὸ ὑπέρτατον κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ πραγματοποιεῖται ὑπ' αὐτοῦ. Λαὸς ἔχων κακὴν ἐννοίαν τοῦ θεοῦ ἔχει καὶ κακὴν πολιτείαν, κακὴν κυβένησιν, κακοὺς νόμους». (Αὐτ. 257).

² Ἡ θρησκεία εἶναι γνῶσις τῆς ὑπερτάτης ἀληθείας, ἣτις ἀκριβέστερον ὀρίζεται ὡς τὸ ἐλευθερον πνεῦμα. Κατὰ τὴν θρησκείαν ὁ ἄνθρωπος αἴρων τὸν χωρισμὸν ἀπὸ τοῦ θεοῦ καὶ προσαρμόζων τὴν ἑαυτοῦ πρὸς τὴν θεϊαν βούλησιν εἶναι ἐλεύθερος ἐν τῷ θεῷ. (Αὐτ. 257).

³ Ἡ θρησκεία καὶ ἡ πολιτεία εἶναι κατ' οὐσίαν ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ἐν τῇ πατριαρχικῇ περιόδῳ, ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ θεοκρατίᾳ δὲν διαφέρουσιν ἀλλὰ συμπίπτουσι καὶ ἐξωτερικῶς ἔτι ταυτίζονται πρὸς ἀλλήλας. Ἐπίγνωσιν δὲ τῆς συναφείας καὶ συμφωνίας αὐτῶν μαρτυρεῖ ἡ γνώμη ὅτι οἱ νόμοι, ἡ κοσμικὴ ἀρχή, τὸ πολίτευμα κατάγονται ἐκ τοῦ θεοῦ· οἱ νόμοι τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ δικαίου εἶναι αἰδίοι καὶ ἀναλλοίωτοι κανόνες τῆς διαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι αὐθαίρετοι ἀλλ' ὑφίστανται ὅσον καὶ ἡ θρησκεία. Ἡ ἐννοία αὕτη περὶ συμφωνίας θρησκείας καὶ πολιτείας ἀπαντᾷ παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς καὶ ἐξαγγέλλεται διὰ τῆς ἀποφάνσεως ὅτι ὁ στοιχῶν εἰς τοὺς νόμους καὶ τὰς ἀρχὰς ὑπακούει εἰς τὸν θεόν. (Αὐτ. 257 ἐξ.).

⁴ Παράδειγμα προσάγονται οἱ τελευταῖοι βασιλεῖς τοῦ οἴκου Στούαρτ ἐν Ἀγγλίᾳ. Ἐκεῖ κατὰ τῆς ἀντιποιήσεως θείας αὐθεντίας τοῦ ἄρχοντος ἀντετάχθη αἴρεσις τις τῶν διαμαρτυρομένων ἰσχυριζομένη ὅτι αὕτη ἐξ ἀποκαλύψεως ἔλαβε τὴν ἐμπνευσιν τῆς ὀρθῆς διακυβερνήσεως· ἤγειρε στάσιν καὶ ἐκαθάρτησε τὸν βασιλέα. (Αὐτ. 259).

⁵ Ἡ ἀγάπη, ἣτις εἶναι ὁ θεός, ἐν τῷ πραγματικῷ κόσμῳ εἶναι ἡ συζυγικὴ ἀγάπη, ἧς φυσικὴ ἀποψις εἶναι τὸ ἠθικὸν καθῆκον. (Αὐτ. 260 ἐξ.).

τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ θρησκεία τοῦναντίον τὴν ἀδράνειαν καὶ ἀνεργίαν, τὴν ἀκτημοσύνην καὶ πενίαν· ἐκείνη μὲν πορίζει τὴν ἐλευθερίαν αὕτη δ' ἐπιβάλλει ἀπόλυτον ὑπακοὴν καὶ ἀβουλησίαν καὶ αὐταπαρνησίαν¹. Ὅτι ἡ τοιαύτη διαφωνία καὶ διάστασις πολιτείας καὶ θρησκείας ἀποβαίνει ἐπιζημία καὶ βλαπτικὴ ἀμφοτέρων, εἶναι πρόδηλον καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν².

38. Αἱ ὀριωμέναι (πεπερασμέναι) θρησκείαι

1. Ἡ λατρεία ὡς ἐνότης τῆς ἰδέας καὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ θεοῦ εἶναι αὕτη ἡ ἔννοια τῆς θρησκείας, ἣτις πραγματοποιῆται καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ μικρὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου. Τὸ πνεῦμα, εἰς ὃ ἀνήκει τὸ ἀπόλυτον εἶναι, ὑπάρχει μόνον ὡς ἐνέργεια, τουτέστιν ὑπάρχει ἐφ' ὅσον θέτει ἑαυτό, ἐφ' ὅσον εἶναι καθ' ἑαυτὸ καὶ παράγει ἑαυτό· δὲν εἶναι εὐθύς ἀπηρτισμένον καὶ συντετελεσμένον, ὡς τὰ φυσικὰ ὄντα, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἑαυτό, ποιεῖ ἑαυτὸ δι' ἀρνήσεως ἀπὸ οὐσίας ὑποκείμενον, ἡ δὲ τοιαύτη ἐνέργεια τοῦ πνεύματος εἶναι κίνησις καὶ διαλλαγή αὐτοῦ πρὸς ἑαυτό. Προορισμὸς λοιπὸν τοῦ πνεύματος εἶναι, ἀφοῦ καθόλου ζῆ, νὰ ὑπάρχη κατὰ πρῶτον μόνον ὡς προδιάθεσις καὶ ὡς ἔννοια, εἶτα δὲ νὰ μεταβαίνη εἰς τὴν ὑπαρξίν, νὰ ἀναπτύσῃ ἑαυτό, νὰ διακρίνη τὰ ἑαυτοῦ γνωρίσματα, νὰ ὠριμάζῃ. Ἡ δὲ ἀνάπτυξις τῶν διαφορῶν τούτων καὶ ἡ πορεία τῶν ἐντεῦθεν προερχομένων κατευθύνσεων εἶναι ἡ ὁδός, δι' ἣς τὸ πνεῦμα ἐπιτυγχάνει τοῦ οἰκείου σκοποῦ, ἥτοι φθάνει εἰς τελείαν γνῶσιν καὶ κατανόησιν ἑαυτοῦ. Τὸ πνεῦμα δὲν ὑπάρ-

¹ Ταῦτα ἀποφαινόμενος ὁ Ἐγγελοσ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν καθολικὴν (δυτικὴν) ἐκκλησίαν, ἣς τὰς ὑπερβολὰς ἀποδοκιμάζει. Δεικνύει δ' ἐναργῶς καὶ ἐντόνως ὅτι κρατεῖ μεγάλη ἀντίθεσις καὶ ἀσυμβίβαστος σχέσις παντὸς ἐλλόγου πολιτεύματος πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ταύτην. Ἡ ἀντίθεσις ὑπῆρξε τόσον ὀξεῖα, ὥστε ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις πρὸς ἀναγέννησιν τοῦ κράτους ἐδέησε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν θρησκείαν. Ἡ πολιτικὴ ὁμως ἀνόρθωσις δὲν ἤρε τὴν τοιαύτην διάστασιν, ὑφ' ἣς πάσχει—λέγει—ἡ σύγχρονος κοινωνία ἄνευ ἐλπίδος προσεχούσας διαλλαγῆς. (Ἐπιθι ἐνθ. ἄνωτ. 259—267, ἰδίᾳ δὲ 260 καὶ 263. πβλ. καὶ τὴν Φιλοσ. τῆς ἱστορίας 11, 560 ἐξ.).

² Τὴν ποθητὴν συμφωνίαν καὶ ἐνότητα τῆς θρησκείας καὶ τῆς πολιτείας εὐρίσκει ὁ Ἐγγελοσ δυνατὴν κατ' ἀρχὴν μόνον ἐν ταῖς διαμαρτυρομέναις πολιτείαις· διότι τὸ διαμαρτυρόμενον δόγμα ἀπαιτεῖ ἵνα ὁ ἄνθρωπος πιστεύῃ μόνον εἰς ὃ τι γινώσκει διατηρῶν ἀμίαντον ὡς ἱερὰν τὴν ἑαυτοῦ συνείδησιν· ἐνταῦθα ὁ ἄνθρωπος δὲν ἴσταται παθητικῶς πρὸς τὴν θεῖαν χάριν ἀλλὰ διαφυλάττει τὴν ὑποκειμενικὴν ἐλευθερίαν ἐν τῇ γνῶσει καὶ τῇ βουλήσει καὶ τῇ πίστει. (Ἐπιθι 15, 258. 262 ἐξ.).

χει ἕξ ἀρχῆς ἐν τῷ σκοπῷ ἀλλ' ὀφείλει νὰ διανύσῃ μακρὰν ὁδὸν περιέχουσαν διαφόρους σταθμούς. Ἐφ' ὅσον εὐρίσκεται ἐν τοῖς σταθμοῖς τῆς πορείας αὐτοῦ, δὲν εἶναι εἰσέτι τέλειον, δὲν ἔχει ἀληθινὴν γνῶσιν καὶ συνείδησιν ἑαυτοῦ, δὲν εἶναι ἀκόμη φανερόν. Ἡ συνείδησις αὕτη τοῦ καθολικοῦ πνεύματος, τοῦ οὕπω ὑπάρχοντος καθ' ἑαυτὸ ὡς ἀπολύτου, εἶναι ἡ θρησκεία, οἱ δὲ διάφοροι σταθμοὶ καὶ βαθμοὶ τῆς συνειδήσεως εἶναι αἱ ὠρισμέναι θρησκεῖαι ὧν ἑκάστη χρησιμεύουσα ὡς βαθμὶς εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ πνεύματος εἶναι ἀτελής¹.

Αἱ ὠρισμέναι θρησκεῖαι εἶναι μόνον μερικὰ γνωρίσματα τῆς ἐννοίας τῆς καθόλου θρησκείας καὶ δὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ταύτην, διότι ἡ ἐννοία τῆς τελείας θρησκείας δὲν εἶναι ἐν αὐταῖς πραγματική². Ἐχουσι δ' ὁμῶς καὶ μορφήν αὐτοτελῆ, διότι ἐν αὐταῖς ἀναπτύσσεται ἡ ἐννοία τῆς θρησκείας ἐν χρόνῳ καὶ κατὰ τρόπον ἱστορικόν. Αἱ θρησκεῖαι ἐν τῇ χρονικῇ αὐτῶν διαδοχῇ δὲν κατατάττονται ἑξωτερικῶς ἀλλὰ καθορίζονται ὑπὸ τῆς ἐννοίας ἧ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ὑπὸ τῆς φύσεως τοῦ πνεύματος, ὅπερ ἐπείγεται ἐν τῷ κόσμῳ νὰ λάβῃ ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ. Καθοριζόμεναι ἄρα ὑπὸ τῆς ἐννοίας αἱ παντοῖαι θρησκεῖαι δὲν προέρχονται κατὰ τρόπον τυχαῖον ἀλλ' ἀναφαίνονται ὡς ἀναγκαῖαι βαθμίδες τῆς κατὰ μικρὸν τελειουμένης θρησκείας· εἶναι ἡ ὁδός, δι' ἧς τὸ πνεῦμα ἔρχεται εἰς ἑαυτὸ καὶ ἀποκαλύπτεται τελείως, «ἡ ὁδὸς τῆς ἀγωγῆς τοῦ πνεύματος»· εἶναι τὰ μερικὰ γνωρίσματα τῆς καθόλου καὶ τελείας θρησκείας³.

2. Αἱ ὠρισμέναι θρησκεῖαι τῶν λαῶν ἐμφαίνουσι πολλάκις παραδόξους ἀντιλήψεις περὶ τοῦ θεοῦ καὶ τῶν καθηκόντων καὶ τῆς συμπε-

¹ Αὐτ. 90 ἕξ. 271 ἕξ.

² Ἡ θρησκεία ὡς ἐννοία δὲν εἶναι εἰσέτι θρησκεία, ὑπάρχει δὲ τοιαύτη μόνον ὡς συνείδησις, ὡς πραγμάτωσις τῆς ἐννοίας. Ἐνταῦθα δὴ τελεῖται πρόοδος τοιαύτη τις· ἡ ἐννοία ὡς προδιάθεσις τοῦ πνεύματος ἀποτελεῖ τὴν ἐνδοτάτην ἀλήθειαν αὐτοῦ, ὀφείλει δὲ τὸ πνεῦμα νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας ταύτης καὶ τότε εἶναι ἡ θρησκεία πραγματική. Περὶ πασῶν τῶν θρησκειῶν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι εἶναι θρησκεῖαι καὶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς θρησκείας, συγχρόνως δὲ πάλιν ὅτι δὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν ἐννοίαν ὡς οὔσαι ἔτι περιορισμέναι. Πᾶσαι δηλαδὴ ἐμπεριέχουσι τὴν ἐννοίαν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦσαν θρησκεῖαι, ἀλλὰ περιέχουσιν αὐτὴν κατὰ διάφορον τρόπον καὶ δὴ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀτελῶς. (Αὐτ. 272).

³ Τὰ γνωρίσματα τῆς ἐννοίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς δὲν συνετελέσθη, εἶναι εἰσέτι διακεκριμένα οὕτως ὥστε ἡ πραγματικότης δὲν εἶναι ἀκόμη ὁμοία πρὸς τὴν ἐννοίαν καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐμφάνισις τῶν γνωρισμάτων τούτων εἶναι αἱ πεπερασμέναι θρησκεῖαι. (Αὐτ. 91 ἕξ. 95).

ριοφορᾶς ἐν τῇ λατρείᾳ. Ἐπιπολαίως νὰ σκοπῶμεν τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας καὶ συνηθείας μὴδὲ νὰ ἀπορρίπτωμεν αὐτὰς ὡς δεισιδαιμονίαν, πλάνην καὶ ἀπάτην ἢ νὰ ἐκλαμβάνωμεν ἀπλῶς ὡς προϊόντα εὐσεβοῦς διαθέσεως. Ἐπάναγκες νὰ ἀναζητῶμεν ἐν αὐταῖς τὸ ἀληθές καὶ τὴν συνάφειαν πρὸς τὸ ἀληθές, τὸ ἐν ταύταις ὑπάρχον ἔλλογον. Αἱ θρησκείαι οἰαιδήποτε, ἀφοῦ ἐγένοντο ἀποδεκταὶ ὑπὸ ἀνθρώπων, ἐνέχουσι πάντως λόγον καὶ παρὰ πᾶν τὸ τυχαῖον περιέχουσιν ὑπερτέραν ἀνάγκην, ὅσα δὴ εὐρίσκονται, εἰ καὶ μόνον ὡς στιγμαί, καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ θρησκευτικῇ ἡμῶν συνειδήσει. Ἐρμηνεύειν δὲ τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκειῶν σημαίνει συμπεριλαμβάνειν καὶ δικαιολογεῖν τὸ ἐν ταύταις προσπίπτον φοβερόν καὶ φρικῶδες ἢ ἀπειρόκαλον καὶ ἀτοπον. Οὐδαμῶς θέλομεν εὔρει τοῦτο, ὅπως ἐμφανίζεται ἐν τῇ ὄλῃ αὐτοῦ ἀμέσῳ μορφῇ, ὁρθὸν ἢ ἀληθές ἀλλὰ θὰ γνωρίσωμεν τὴν ἀρχὴν καὶ πηγὴν αὐτοῦ ὡς τι ἀνθρώπινον, ἐξ οὗ προῆλθεν¹.

3. Ἡ θρησκεία ἀναπτύσσεται ἀναλόγως τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ, ἣτις ὡσαύτως ἀναπτύσσεται διερχομένη τρεῖς βαθμίδας παραπλησίως πρὸς τὴν συνείδησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, ἥς τὴν πρόοδον ἀνερευνᾷ ἢ τοῦ κόσμου ἱστορία. Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ βαθμίδι ὁ θεὸς φαίνεται ὡς ἡ ἀπόλυτος φυσικὴ δύναμις, ὡς οὐσία πρὸς ἣν ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ ἑαυτὸν ἀνελεύθερον καὶ μηδαμινόν· ἐν συνεχείᾳ δὲ φαίνεται ὁ θεὸς ὡς μεταβαίνων ἀπὸ τῆς οὐσίας εἰς τὴν πνευματικὴν προσωπικότητα. Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ ἐμφανίζεται ὡς πνευματικὴ προσωπικότης, τέλος δ' ἐν τῇ τρίτῃ ὡς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Ὅθεν ἡ τῆς πρώτης βαθμίδος θρησκεία εἶναι ἡ τῆς φύσεως καὶ τῆς μεταβάσεως εἰς τὴν θρησκείαν τῆς ἐλευθερίας· τῆς δευτέρας βαθμίδος εἶναι ἡ θρησκεία τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος τῆς δὲ τρίτης ἡ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἢ ἡ ἀπόλυτος θρησκεία. Εἰς μὲν τὴν πρώτην βαθμίδα ἀνήκουσιν αἱ τρεῖς ἀνατολικαὶ θρησκείαι, ἡ σινικὴ καὶ ἡ Ἰνδικὴ καὶ ἡ βουδδικὴ, αἵτινες χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου κατὰ σειρὰν ὡς θρησκείαι τοῦ μέτρου, τῆς φαντασίας, τοῦ ἐν ἑαυτῷ εἶναι. Μεταβατικαὶ δὲ θρησκείαι εἶναι ἡ τῶν Περσῶν καὶ τῶν Σύρων καὶ τῶν Αἰγυπτίων, ἣτοι αἱ θρησκείαι τοῦ ἀγαθοῦ, (τοῦ φωτός), τοῦ πόνου καὶ τοῦ αἰνίγματος. Τῆς δὲ δευτέρας βαθμίδος θρησκείαι εἶναι ἡ Ἰουδαϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ, αἵτινες λέγονται κατὰ τὸ οἰκεῖον ἐκάστης γνώρισμα καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ, αἵτινες λέγονται κατὰ τὸ οἰκεῖον ἐκάστης γνώρισμα καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ, αἵτινες λέγονται κατὰ τὸ οἰκεῖον ἐκάστης γνώρισμα καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ, αἵτινες λέγονται κατὰ τὸ οἰκεῖον ἐκάστης γνώρισμα καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ, αἵτινες λέγονται κατὰ τὸ οἰκεῖον ἐκάστης γνώρισμα. Τέλος δὲ θρησκείαι τοῦ ὕψους, τοῦ κάλλους καὶ τῆς σκοπιμότητος. Τέλος δὲ ἀπόλυτος θρησκεία εἶναι ἡ χριστιανικὴ².

¹ Αὐτ. 94. πβλ. καὶ 92 ἐξ.

² Αὐτ. 271—279. πβλ. καὶ 97 ἐξ.

α) Ἡ ἄμεσος ἢ φυσικὴ θρησκεία

1. Ἡ φυσικὴ θρησκεία δὲν εἶναι, ὡς τινες ὑπέλαβον, θρησκεία προελθοῦσα ἐκ τοῦ φυσικοῦ φωτὸς τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείαν. Διότι φυσικὸς ἢ ἄμεσος λόγος δὲν ὑπάρχει, ἀκριβέστερον δ' εἶπειν, ἢ φυσικότης καὶ ἄμεσότης ἀντίκειται πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ λόγου, τοῦ πνεύματος, οὗ προορισμὸς εἶναι νὰ ἀνυψωθῇ ὑπὲρ τὴν φύσιν¹. Οὐδ' εἶναι πάλιν φυσικὴ θρησκεία ἢ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις λεγομένη μεταφυσικὴ θρησκεία, ἣτις ἀπέρρευσεν ἐκ τοῦ διαφωτισμοῦ· ἡ τελευταία αὕτη δὲν εἶναι φυσικὴ θρησκεία ἀλλὰ τὸ ὑστατον προϊόν τῆς ἀφηρημένης νοήσεως². Ὡσαύτως δὲν εἶναι οἷαν τινὲς φαντάζονται, τουτέστιν ἀληθεστάτη καὶ ἐξαίρετος καὶ θεία, ἱστορικῶς πρώτη καὶ ἅμα τελειοτάτη θρησκεία. Ὑπολαμβάνουσι δηλαδή ὅτι κατ' αὐτὴν τὸ πνεῦμα εὐρίσκεται ἐν ἀθολώτῳ καὶ ἀδιαταράκτῳ ἐνότητι μετὰ τῆς φύσεως· εἶναι θρησκεία ἀρχέγονος, ὅτε ὁ ἀνθρώπος ἦτο ἐν τῇ καταστάσει τῆς ἀθωότητος πρὸ τῆς διαστάσεως καὶ τοῦ χωρισμοῦ, πρὸ τῆς λεγομένης πτώσεως αὐτοῦ. Διατείνονται ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὑπὸ τοῦ παναγάθου θεοῦ ἐδημιουργήθησαν τέλεια πνεύματα ὅμοια ἐκείνῳ καὶ ἐν ἀπολύτῳ πρὸς αὐτὸν συναφεία ἱστάμενα· ἐν τῇ τοιαύτῃ σχέσει τὸ πνεῦμα διῆγεν ὡσαύτως ἐν ἐνότητι πρὸς τὴν φύσιν πρακτικῶς μὲν κατὰ τὴν βούλησιν ἔχον ὡραίαν πίστιν, ἀθῶον καὶ ὅλως ἀγαθόν³, κατὰ τὴν θεωρητικὴν δὲ συνείδησιν τέλειον ὡς γινῶσκον ἄμέσως τὰ πάντα⁴. Ἡ περὶ τῆς ἀρχέγονου θρησκείας

¹ Ὁ κατὰ τὴν ἀληθῆ ἐννοίαν λόγος τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀντίκειται πρὸς τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείαν· ὁ θεός, τὸ πνεῦμα, ἀποκαλύπτεται μόνον εἰς τὸ πνεῦμα, τὸν λόγον. (Αὐτ. 279).

² Ὁ Ἐγγελος τὴν φυσικὴν θρησκείαν θεωρεῖ οὐχὶ ὡς ἰδανικὴν τινα ἀρχέγονον θρησκείαν, οἷαν ὑπέλαβον ὁ Rousseau καὶ ὁ Fichte.

³ Ὁ ἀνθρώπος τότε ἔζη—λέγουσιν—ὡς ἐν μετὰ τῆς φύσεως, ὅπως τὸ φυτόν, ὅπερ δὲν εἶναι ἄπιστον πρὸς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἀλλὰ γίνεται ὅτι πρέπει νὰ εἶναι, ἔχει οὐσίαν καὶ προορισμὸν ταυτιζόμενα. (Αὐτ. 280 ἔξ.).

⁴ Ὁ ἀνθρώπος τότε ἴστατο, ὡς διατείνονται, ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν πραγμάτων καὶ ἐγίνωσκεν ἄμέσως τὴν ἀληθῆ αὐτῶν οὐσίαν· ἢ φύσις δὲν ἦτο ἀκόμη αὐτῷ ἀρνητικὴ καὶ σκεπτικὴ, τὰ πράγματα δὲν εἶχον φλοιὸν χωρίζοντα ἑαυτὰ ἀπ' ἐκείνου. Τὸ πνεῦμα λοιπὸν εἶχε πρὸ αὐτοῦ καὶ ἐπώπτευε τὸ καθολικὸν ἐν τῷ μερικῷ καὶ τὸ μερικὸν ἐν τῷ καθολικῷ ὡς θείαν ζωὴν· κατεῖχε πᾶσαν τέχνην καὶ ἐπιστήμην καὶ προσέτι ἔβλεπεν ἄμέσως τὴν ἐναρμόνιον οὐσίαν, αὐτὸν τὸν θεόν. Ἀπεχωρίσθη ὅμως καὶ ἀπεξενώθη ἀπὸ τῆς φύσεως ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας καὶ αὐθαιρεσίας, ἧς αἰτία ἦτο ἡ σκέψις. (Ἐνθ. ἀνωτ.).

δοξασία¹ ὑπεμφαίνει καλῶς τὴν ἀνάγκην τῆς ἁρμονίας καὶ τῆς ἄρσεως τῶν ἀντιφάσεων, τὴν ἀνάγκην τῆς ἀθολώτου συνειδήσεως τοῦ ἀπολύτου θείου ὄντος, ἀλλὰ κακῶς θεωρεῖ τὴν ἐνότητα ὡς ἐξωτερικὴν καὶ ἄμεσον ὑπαρξιν, ὡς κατάστασιν (πραγματικότητα) ἐν ὀρισμένῳ χρόνῳ ὑφἑστῶσαν, ὡς τι ὅπερ δὲν ἔπρεπε νὰ ἀφανισθῆ καὶ μόνον κατὰ τύχην ἀπώλετο. Διότι ἡ μετὰ τοῦ θεοῦ ἐνότης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τι ἐσωτερικόν, δυνάμει ὄν, ὡς προδιάθεσις καὶ προορισμὸς αὐτοῦ, δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς ἐτοίμη καὶ πραγματικὴ κατάστασις. Τοῦτο δὲ ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου ὡς πνεύματος· τὸ πνεῦμα παράγει ἑαυτό, ἀναπτύσσεται καὶ γίνεται ὅτι ἤδη ἦτο δυνάμει· προορισμὸν ἔχει νὰ εἶναι ἐλεύθερον, νὰ διαστῆ καὶ ἀντιταχθῆ πρὸς τὴν φύσιν, κατόπιν δὲ νὰ διαλλαγῆ πρὸς ταύτην καὶ μάλιστα πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ ἀλήθειαν αὐτῆς. Μόνον δὲ ἡ διὰ τῆς διαστάσεως παραγομένη ἐνότης εἶναι ἡ αὐτοσυνείδητος καὶ ἀληθῆς ἐνότης. Ἡ πρώτη καὶ φυσικὴ ἐνότης, ἐν ἣ ὁ ἄνθρωπος οὐδὲν γινώσκει περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, εἶναι κατάστασις οὐχὶ τῆς ἀθρότης ἀλλὰ τῆς ὁμότητος, τῆς ἀγριότητος, τῶν ἐπιθυμιῶν². Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ κατὰ τὴν φύσιν δὲν εἶναι οἷος πρέπει νὰ ὑπάρχη (εἶναι ἄρα φύσει κακός) ἀλλὰ γίνεται ἀγαθὸς διὰ τῆς γνώσεως καὶ βουλήσεως τοῦ ὀρθοῦ· θὰ περιέλθῃ εἰς διάστασιν καὶ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φύσιν, θὰ ἔχη τὴν διάκρισιν καὶ αἴρεσιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἔπειτα θὰ ὑπερνικήσῃ τὴν φύσιν, θὰ διαλλαγῆ πρὸς αὐτὴν καὶ θὰ ἀρθῆ ὑπὲρ τὰς ἀντιθέσεις. Οὕτως ἡ σκέψις, ἡ συνείδησις καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀναγκαῖα μέσα ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἐπιτελέσῃ τὸν οἰκεῖον προορισμὸν· ἐμπεριέχουσι μὲν τὸ κακὸν ἀλλ' ἅμα εἶναι ἡ πηγὴ τῆς θεραπείας, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ³. Εἶναι μωρὸν καὶ ἐναντίον τῆς ἱστορίας τὸ πιστεύειν ὅτι ἐν τῇ ἀρχηγόνῳ ἐκείνῃ καταστάσει ὁ ἄνθρωπος εἶχε τὴν ἄμεσον ἐνότητα μετὰ τῆς φύσεως καὶ τοῦ θεοῦ, τὴν τελειοτάτην γνῶσιν αὐτῶν, τὴν ἀληθεστάτην θρησκείαν⁴. Τοῦτο

¹ Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος δοξασία στηρίζεται ἐπὶ τῆς διηγήσεως τῆς Γραφῆς περὶ τοῦ παραδείσου καὶ ἐπὶ τῆς παραδόσεως πολλῶν λαῶν περὶ ἀπολεσθέντος παραδείσου. Τὰ λεγόμενα ὅμως περὶ τοῦ ἄλλοτε ἐτοίμου παραδείσου εἶναι πλασματώδη, διότι παριστῶσιν ὡς ἐξ ἀρχῆς συντετελεσμένον ὅτι ὑπάρχει μόνον δυνάμει. (Αὐτ. 282. 295).

² Τὸ ζῶον οὔτε ἀγαθὸν εἶναι οὔτε κακόν, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐν τῇ ζωίδει καταστάσει εἶναι ἀγριὸς καὶ κακὸς οἷος δὲν πρέπει νὰ εἶναι. Ἐὰν οἱ ὄροι τῆς ζωῆς εἶναι εὐμενεῖς, καθίστανται ἐξ ἀρχῆς τὰ ἦθη ἡμέρα ἀλλὰ πάντως συνάπτονται πρὸς βαρβάρους καὶ μυσαρὰς συνηθείας. (Αὐτ. 285. 288 ἐξ.).

³ Αὐτ. 280 ἐξ. 285 ἐξ. 288.

⁴ Πιστεύουσιν ὅτι ὁ παραδείσιος ἐκεῖνος αἰὼν ἀπώλετο κατὰ τύχην

ἀντίκειται πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ὡς ἐλεύθερον πνεῦμα φθάνει εἰς τὴν ἐνότητα ἐμμέσως, κατόπιν μεγίστης διαστάσεως· ἐπιτυγχάνει τῆς ἐνότητος πρὸς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν διὰ μέσου τοῦ χωρισμοῦ¹ Λοιπὸν ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει ὁ ἄνθρωπος οὔτε ἀληθῆ ἐπίγνωσιν τοῦ θεοῦ ἔχει² οὔτε αὐτοσυνείδητον βούλησιν καὶ ἐλευθέραν ἠθικότητα³. Κατὰ ταῦτα ἡ ἄμεσος ἢ φυσικὴ θρησκεία δὲν εἶναι ἡ ὑπερτάτη καὶ τελειοτάτη ἐν τῇ κλίμακι τῶν θρησκειῶν ἀλλὰ τοῦναντίον ἡ κατωτάτη καὶ ἀτελεστάτη⁴.

ἀλλ' ἀγνοοῦσιν ὅτι τοιαύτη δοξασία εἶναι ἄτοπος, διότι ἐν τῇ θείᾳ ἱστορίᾳ δὲν ὑπάρχει παρελθὸν οὐδὲ τύχη· τὸ ἀληθῶς θεῖον εἶναι παραμόνιμον καὶ αἰδιδιον. (Αὐτ. 287 ἐξ.).

¹ Ἡ νόησις, δι' ἧς αἴρεται ὁ χωρισμός, δὲν εἶναι ἄμεσος· ἄρχεται μὲν ἀπὸ τοῦ δεδομένου ἀλλ' ἀνυψοῦται ὑπὲρ τὴν αἰσθητὴν ποικιλίαν, λησμονεῖ τὸ κατ' αἰσθησιν δεδομένον καὶ παράγει τὸ καθολικόν, τὸ ἀληθές. Αὕτη δὲν εἶναι ἄμεσος ἐνέργεια, εἶναι ἔμμεσος γνῶσις. (Αὐτ. 288. 291 ἐξ.).

² Ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει ὁ ἄνθρωπος ἔχει μὲν τὸ ὁρμέμφυτον, δι' οὗ γινώσκει τὴν εἰδικὴν ποιότητα τῶν ἐπὶ μέρος πραγμάτων, ἀλλὰ στερεῖται τῆς νοήσεως, ὅπως μάθη τὴν ἀληθῆ οὐσίαν αὐτῶν, τὸν νόμον, τὴν καθόλου ἔννοιαν, τὸν θεόν. Ὅφείλει νὰ ἀναχθῆ ὑπὲρ τὴν ἄμεσον παρατήρησιν, νὰ ἀνυψωθῆ εἰς ἐλεύθερον πνεῦμα· διότι μόνον τὸ πνεῦμα γινώσκει τὸ πνεῦμα, τὸν θεόν. (Αὐτ. 289. 291 ἐξ.).

³ Ἡ βούλησις τοῦ ἀγαθοῦ, ἢ ἀγαθὴ βούλησις, δὲν εἶναι ἄμεσος, διότι ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸ μερικὸν ὡς τοιοῦτο ἀλλ' εἰς τὸ καθολικόν· πρέπει νὰ καθαρθῆ ἀπὸ τῆς πεπερασμένης βουλήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν προῦποθέτει ἀγωγὴν καὶ ἐργασίαν. Ὁ ἄνθρωπος ἄρα δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς ἠθικός. Ἡ ἀθρότης τῶν ἀπλουστέρων λαῶν, περὶ ἧς λέγουσιν αἱ διηγήσεις τῶν περιηγητῶν, εἶναι σπανιωτέρα ἢ ὅσον πιστεύεται καὶ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς ξένους, οὐχὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάθεσιν. (Αὐτ. 288 ἐξ. 292).

⁴ Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ τὴν πρόοδον τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως δι' ἀγῶνος καὶ πόνου κατὰ μικρὸν συντελουμένην. Τὸ κατ' ἀρχὰς ὁ ἄνθρωπος διάγει βίον βοσκηματώδη ἀλλ' ὕστερον ἀποξενοῦται τῆς φύσεως, προέρχεται εἰς τὴν αὐτογνωσίαν καὶ ἀνυψοῦται κατ' ὀλίγον εἰς τὸ πνεῦμα. Ἡ περὶ πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων διήγησις τῆς Γραφῆς εἶναι ἐμφαντικὴ τῆς ὑψηλῆς ταύτης ἀληθείας. Τὸ κατ' ἀρχὰς ἠγνῶει ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν καὶ οὐδεμίαν εἶχεν ἐπίγνωσιν τῆς ἐλευθερίας. Ἀλλ' ὁ ὄφις πειράζει τὴν Εὐάν· «ἐὰν φάγητε — εἶπεν — ἀπὸ τοῦ ἀπηγορευμένου καρποῦ, οἱ ὀφθαλμοὶ ὑμῶν θὰ διανοιχθῶσι καὶ θὰ εἰσθε ὡς θεοὶ γινώσκοντες τὸ καλὸν καὶ τὸ πονηρὸν». Ὁ Ἀδάμ φάγων ἀπὸ τοῦ καρποῦ ἀπέβαλε τὴν ἀθρότητα καὶ τὴν ἀρχῆθεν εὐτυχίαν· πλήν ὅμως δὲν ἠπατήθη ὑπὸ τοῦ ὄφρου, διότι ἐκτήσατο τὴν σκέψιν καὶ γνῶσιν· θὰ μοχθῆ μὲν καὶ θὰ πάσχη ἀλλὰ καὶ θὰ ἐλπίζῃ εἰς τὸν θρίαμβον. Ἡ στιγμή τῆς πτώσεως εἶναι ἡ ἀφρηρία τῆς προόδου. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Κύριος ὡμολόγησεν

2. Τὸ γνώρισμα τῆς φυσικῆς θρησκείας εἶναι ἡ ἐνότης τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, καθ' ἣν ἡ φύσις λαμβάνεται ἐν τῇ ἀρχῇ οὐχὶ ὡς ὅλον, ὡς ὀργανικὴ ὁλότης, ἀλλ' ὡς μερικὴ ὑπαρξις. Τοῦτο τὸ ὀρισμένον φυσικὸν στοιχεῖον, ὁ οὐρανὸς ἐπὶ παραδείγματος, ὁ ἥλιος, τὸ ζῶον, ὁ ἄνθρωπος, τοῦτο τὸ ἄμεσον φυσικὸν πρᾶγμα ἐκλαμβάνεται ὡς θεός¹. Ἀλλὰ μετ' αὐτοῦ συνάπτεται τὸ πνευματικὸν καὶ δὴ καὶ ὡς ἐπικρατέστερον καὶ κυριώτερον στοιχεῖον. Τὸ ἀντικείμενον λοιπὸν τῆς προκειμένης θρησκείας εἶναι πνευματικὸν ἅμα καὶ φυσικόν, ἐξ ὧν ἐκεῖνο εἶναι ὑπερτέρον τούτου². Ὑπὲρ τὴν φύσιν τίθεται ὡς ἀνωτέρα δύναμις τὸ πνεῦμα, ὅπερ λαμβάνεται οὐχὶ ἐν τῇ καθολικότητι αὐτοῦ ἀλλ' ὡς ἡ ἐμπειρικὴ, ἡ μερικὴ καὶ τυχαία αὐτοσυνειδησία. Ἡ ἀνθρωπίνη δηλαδὴ συνείδησις, ἡ ἀτομικὴ αὐτοσυνειδησία, γινώσκει ὅτι κατὰ βούλησιν μετατίθεται εἰς ὑπερτέραν τινὰ κατάστασιν, ἐν ἣ γίνεται κυρία τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ὁρισμένοι ἄνθρωποι κέκτηνται τὴν δύναμιν ὅπως διὰ τῆς σκέψεως αὐτῶν καὶ βουλήσεως ἀποτρέπωσιν ἢ διεγείρωσιν κινδυνώδη φαινόμενα, σεισμοὺς καὶ θυέλλας καὶ κατακλυσμοὺς καὶ ὅσα τοιαῦτα³. Ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν φυσικὴν θρησκείαν τῆς γοητείας καὶ μαγείας, οἷαν ἀπαντῶμεν παρὰ τοῖς Ἑσκιμῶσι καὶ τῆς Αἰθίοψι τῆς Ἀφρικῆς, τοῖς Μογγόλοις καὶ τοῖς Σίνοις. Εἶναι δὲ ἡ γοητεία διττή, ἢ ἄμεσος τελουμένη διὰ τῆς βουλήσεως μόνον καὶ τῶν λόγων τοῦ γόητος ἢ ἔμμεσος γινομένη διὰ μαγικῶν μέσων. Κατὰ τὸ δεύτερον εἶδος τῆς γοητείας ἡ ἐμπειρικὴ συνείδησις θεωρεῖ ὡς ἀντικείμενον τὴν καθόλου πνευματικὴν δύναμιν (τὸν θεὸν) ἐν τοῖς οὐσιν ὑπάρχουσαν

ὅτι ὁ Ἀδὰμ προσέλαβε μεγάλην δύναμιν· «Ἴδου—εἶπεν ὁ θεός—ὁ Ἀδὰμ γέγονεν ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν τοῦ γινώσκειν κακὸν καὶ πονηρόν» (Γένεσ. 3). Αὕτη εἶναι ἡ αἰτιολογία καὶ ἀναγκαία ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου· ὁ ἄνθρωπος ἐξέρχεται τῆς πρώτης ἀγνοίας καὶ ἀνυποῦται εἰς τὰς ἀντιθέσεις τῆς σκέψεως, ὧν διαλυομένων μανθάνει τέλος τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Εἶναι προωρισμένος ἵνα διὰ μέσου τοῦ φλοιοῦ διαγινώσκῃ τὸν πυρῆνα τῆς πραγματικότητος· πρὸς τοῦτο χρῆζει σκληρᾶς ἐργασίας, θὰ ἄρῃ τὸν σταυρὸν καὶ ὕστερον θὰ δρέψῃ ἀνθή, «σταυρὸς καὶ ῥόδον εἶναι συναφῆ». (Αὐτ. 285 ἐξ. 287. 293).

¹ Αὐτ. 295 ἐξ.

² Τὸ φυσικὸν ὃν δὲν λαμβάνεται ὡς καθαρῶς φυσικὸν στοιχεῖον ἀλλ' ἔχει τὸν προσδιορισμὸν τοῦ θεοῦ τοῦ ἐν αὐτῷ ἐνοικοῦντος. Οὐδέποτε ἐν οὐδεμιᾷ θρησκείᾳ οἱ ἄνθρωποι ἐλάτρευσαν τὸν ἥλιον, τὴν θάλασσαν, τὴν φύσιν ἀπλῶς καὶ μόνον ὡς φυσικὰ φαινόμενα ἀλλὰ παρέστησαν αὐτὰ συγχρόνως κατὰ πνευματικὸν τρόπον. (Αὐτ. 96 ἐξ. 296 ἐξ. 306).

³ Ἡ κατάστασις αὕτη εἶναι δῶρον ὀρισμένων ἀνθρώπων, οἵτινες κατὰ παράδοσιν γινώσκουσι τὰ μέσα καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἀσκήσεως τῆς ὑπερτέρας δυνάμεως. (Αὐτ. 299 ἐξ. 301 ἐξ.).

καὶ ἀλληλουχίαν εἰς ταῦτα ἐπάγουσαν¹. Κατὰ τοῦτο δὴ διακρίνονται τρία τινά, ἤτοι ἡ βούλησις τοῦ ὑποκειμένου, ἡ φύσις τοῦ (μαγικοῦ) μέσου καὶ ἡ συνάφεια τοῦ μέσου πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα, ἧτις ὁμως ἀλληλουχία παραμένει ἄγνωστος².

3. Ἀναγνωρίζων ὁ ἄνθρωπος ἐν τοῖς φυσικοῖς ἀντικειμένοις καὶ τοῖς ζώοις ἐνυπάρχουσαν δύναμιν πειρᾶται διὰ τῆς προσφερομένης τιμῆς ἀναμείκτου μετὰ γοητείας νὰ ὑπερνικήσῃ ἐκείνην τὴν δύναμιν³. Ἀνυποῖ λοιπὸν τὰ ὄργανα τῆς μαγείας εἰς ἀντικείμενα θρησκευτικῆς σπουδαιότητος, εἰς εἶδωλα, καὶ οὕτω μεταβαίνει ἐκ τῆς θρησκείας τῆς μαγείας εἰς τὸν φετιχισμόν⁴. Τὰ εἶδωλα εἶναι παντοῖα, ξύλα, δένδρα, λίθοι, ποταμοί⁵, κατ' ἐξοχὴν δὲ ζῶντα (ζῶα, ὄφεις), οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τινες ἄνθρωποι⁶, τὰ πνεύματα τῶν τεθνεώτων καὶ τὰ ὀστᾶ αὐτῶν⁷. Ἡ δὲ λατρεία ἐν τῇ θρησκείᾳ τῆς μαγείας εἶναι συναφῆς πρὸς τὴν

¹ Κατὰ τὸ δεύτερον εἶδος τῆς γοητείας τὸ ὑποκείμενον θεωρεῖ ἑαυτὸ ὡς δύναμιν κρατοῦσαν ἀμέσως οὐχὶ τῆς φύσεως ἀλλὰ τῶν μέσων τῆς γοητείας. (Αὐτ. 305 ἐξ. 308 ἐξ. 310.).

² «Γοητεία εἶναι πάνταχοῦ, ὅπου ὑπάρχει μὲν ἀλλὰ δὲν νοεῖται ἡ συνάφεια αὐτῆ». Ἐνταῦθα προκύπτει ἄπειρον πλῆθος μαγευτικῶν μέσων καὶ ἀνοίγεται εὐρεία ἡ πύλη τῆς δεισιδαιμονίας. (Αὐτ. 310 ἐξ.).

³ Πρὸς τὴν τιμὴν τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων συνάπτεται ἡ ἐκδοχὴ αὐτῶν ὡς δαιμόνων. Οὕτω τιμᾶται ὁ δαίμων τοῦ ἡλίου, τοῦ ποταμοῦ καὶ τῶν τοιούτων. Πολλῶ δὲ μᾶλλον τιμῶνται ὑπὸ πολλῶν λαῶν τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῶν Ἰνδιῶν ὡς θεοὶ τὰ ζῶα, καθὰ ἀνώτερα τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων, ἔχοντα ζωὴν καὶ αὐτοτέλειαν. (Αὐτ. 314 ἐξ.).

⁴ Ἡ λέξις «φετιχισμὸς» κατάγεται ἐκ τοῦ πορτογαλλικοῦ Fetisso δηλοῦντος τὸ εἶδωλον.

⁵ Οἱ Αἰθίοπες χρησιμοποιοῦσιν ἄψυχόν τι ἢ τὸ πρῶτον τυχόν ζῶον ὡς εἶδωλον, ὡς θεόν· ἐὰν δ' εὗρωσιν αὐτὸ ἀλυσιτελές, ἀπορρίπτουσι καὶ παραλαμβάνουσι ἄλλο. (Αὐτ. 315 ἐξ. 317.).

⁶ Γοητευτικὴν δύναμιν ἔχουσιν ὀλίγοι τινὲς ἰσχυροὶ ἄνθρωποι καὶ συνήθως οἱ ἡγεμόνες. Ἰσχυρότατον πρόσωπον ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τὴν φύσιν θεωρεῖται ὑπὸ τῶν Σινῶν ὁ αὐτοκράτωρ. Τοιαύτη πνευματικὴ δύναμις καθ' ἑαυτὴν λαμβανομένη παρίσταται ὡς δαίμων, ὡς θεός, ὅστις πάλιν ὡς ζῶν πρόσωπον εἶναι καὶ ἱερεὺς τοῦ εἰδώλου· ὅθεν ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ θεός συχνάκις συνάπτονται εἰς ἓν. Τιμῶνται δὲ σφόδρα οἱ γόητες, ὅποτε πιστεύεται ὅτι συνάπτουσιν ἐν ἑαυτοῖς θεῖαν καὶ ἀνθρωπίνην φύσιν, ὅτι εἶναι ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ θεοῦ. Καὶ ἐν τῇ κατωτάτῃ τῆς θρησκείας βαθμίδι εὐρίσκομεν ἐν σπέρματι τὴν ἔννοιαν τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως. (Αὐτ. 317 ἐξ. 319.).

⁷ Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ λατρεία τῶν ὄφειων, τῶν ζώων, τῶν τεθνεώτων καὶ τῶν λειψάνων. Οἱ τεθνεῶτες τιμῶνται διὰ προσφορᾶς τροφῆς καὶ ποτοῦ. (Αὐτ. 319 ἐξ.).

κατάστασιν τῆς νάρκης καὶ ἀναισθησίας, καθ' ἣν ἀφανίζεται ἡ μερικὴ βούλησις καὶ ἀνυψοῦται ἡ καθολικὴ αἰσθητὴ συνείδησις¹.

β) Αἱ θρησκεῖαι τῆς οὐσίας ἢ τῆς φύσεως.

1. Ἐνῶ ἡ θρησκεία τῆς γοητείας καὶ ἡ τοῦ φρετιχισμοῦ παραδέχονται ἐν τοῖς φυσικοῖς οὐσι δρώσας δυνάμεις, ἄλλαι θρησκεῖαι περαιτέρω χωροῦσαι συνάπτουσι τὰς πολλαπλᾶς δυνάμεις εἰς μίαν περιεκτικὴν, ἀπόλυτον καὶ θεῖαν δύναμιν. Ἐνῶ δὲ πάλιν κατ' ἐκείνας τὰς θρησκείας τὸ πνεῦμα ζῆ ἐν οὐδετερότητι μετὰ τῆς φύσεως, κατὰ ταύτας ὁ θεὸς ὑπάρχει ὡς ἀπόλυτος δύναμις, ἐν ᾗ ὁ ἄνθρωπος, τὸ ὑποκείμενον ἐν τῇ ἀμέσῳ αὐτοῦ ἀτομικότητι, εἶναι ἀπλοῦν συμβεβηκός, ἀσήμαντόν τι καὶ παροδικόν, ἄμοιρον αὐθυπαρξίας καὶ ἐλευθερίας. Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ἡ οὐσία ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑποκειμενικότητα, ἡ φύσις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πνεῦμα². Ὁ θεὸς λοιπὸν εἶναι ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ἐνοικοῦσα δύναμις, ἡ σταθερὰ καὶ ἀνώλεθρος οὐσία, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς πάντα τὰ καθ' ἕκαστον, τὰ γιγνόμενα καὶ φθιρόμενα. Οὕτως αἱ θρησκεῖαι τῆς οὐσίας ἢ τῆς φύσεως εἶναι πανθεϊκαί³. Ἰδίας μορφᾶς τῆς θρησκείας ὡς πανθεΐας ἀποτελοῦσι τρεῖς ἀνατολικαὶ θρησκεῖαι, ἡ σινικὴ ἢ ἡ τοῦ μέτρου θρησκεία, ἡ Ἰνδικὴ ἢ ἡ τῆς φαντασίας καὶ ὁ βουδδισμὸς (λαμαϊσμὸς) ἢ ἡ θρησκεία τοῦ ἐν ἑαυτῷ εἶναι.

2. Κατὰ τὴν σινικὴν θρησκείαν ἡ οὐσία εἶναι ἡ ἀπόλυτος δύναμις τοῦ εἶναι, ἡ ἐνότης τῆς ἐναλλαγῆς γενέσεως καὶ φθορᾶς, τὸ καθ' ἑαυτὸ ὄν, οὐτινος ἀντικειμενικὴ ἐποπτεία εἶναι ὁ οὐρανὸς (Thiän). Ὁ οὐρανὸς δηλοῖ κατ' ἀλήθειαν τὴν γενικὴν καὶ ἀφρησημένην καθολικότητα, τὴν ὅλως ἀπροσδιόριστον περίληψιν τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς τάξεως. Σύμβολα τῆς οὐσίας εἶναι τὰ μέτρα, ἅτινα λαμβανόμενα ὡς ἀφρησημένη καθολικότης εἶναι ἀπλαῖ κατηγορίαι⁴, ἅμα δὲ εἶναι καὶ οἱ νόμοι τῆς

¹ Μέσα ἀπεργαστικὰ τῆς νάρκης εἶναι ὁ χορὸς, ἡ μουσικὴ, ἡ κραυγὴ καὶ αὕτη ἢ μεῖξιν τῶν φύλων. (Αὐτ. 323 ἐξ.).

² Αὐτ. 275. 324 ἐξ. 339. «Ἡ οὐσία δὲν λαμβάνεται ὡς τὸ δρῶν καθ' ἑαυτό, ὡς ὑποκείμενον καὶ ὡς σκόπιμος ἐνέργεια· δὲν λαμβάνεται ὡς σοφία (ἦτοι ὡς πνεῦμα) ἀλλὰ μόνον ὡς δυνάμεις»· «εἶναι ἢ ἰλιγγιώσα, ἢ ἄσκοπος καὶ κενὴ δύναμις».

³ Αὐτ. 324. 339. «Ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτος δύναμις, τὸ εἶναι ἐν πάσῃ ὑπάρξει, ἡ καθαρότης ἀπὸ ἰδίας ποιότητος καὶ ἀρνήσεως... δύναμις ἀμέσως ἐνυπάρχουσα ἐν τοῖς οὐσιν».

⁴ Κατηγορίαι εἶναι τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι, τὸ ἐν καὶ τὰ δύο καὶ τὰ πολλά. (Αὐτ. 344 ἐξ.).

φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου, οἱ διορισμοὶ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς νοήσεως αὐτοῦ· εἶναι οἱ νόμοι οἵτινες πρέπει νὰ τηρῶνται ὅπως ὑπάρχει ἁρμονία καὶ τάξις ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ πολιτείᾳ¹. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὁ οὐρανὸς εἶναι οὐ μόνον ἡ ὄρατὴ οὐρανόθεν ἀψὶς ἀλλὰ καὶ κυριώτατα τὸ σύνολον τῶν μέτρων². Τὸ μέτρον δὲ ὑπάρχει ὡς τὸ καθ' ἑαυτὸ ὄν καὶ καθολικόν, οὗ πραγμάτωσις εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ υἱὸς τοῦ οὐρανοῦ. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔχει τὸ κράτος τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν δαιμόνων, ἄρχει τῶν ζώντων καὶ τῶν τεθνεώτων καὶ εἶναι ὁ κυριώτατος γόης³. αὐτὸς διέπει τὰ φυσικὰ πράγματα καὶ κυβερνᾷ τὰς δυνάμεις αὐτῶν. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ αἴτιος τῶν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ ἀγαθῶν ἢ κακῶν· διότι αὐτὸς μετὰ τῶν ὑπαλλήλων ἐφορᾷ τῶν νόμων τὴν τήρησιν⁴. Ἐκ ταύτης καὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς ἠρτηται ἡ τῆς πολιτείας καὶ τῶν ὑπηκόων εὐτυχία, εἰς ἣν ἀφορᾷ καὶ ἡ τελετουργία⁵. Οὕτω πως ἡ σινικὴ θρησκεία λαμβάνει χαρακτῆρα ἠθικὸν καὶ δύναται νὰ ὀνομασθῇ θρησκεία ἠθικὴ⁶.

Ἡ σινικὴ θρησκεία ἐνέχει οὐ μικρὰν δυσχέρειαν καὶ ἀνακολουθίαν· διότι ἔνθεν μὲν θεωρεῖ τὴν οὐσίαν ὡς τὸ ἓν καὶ πᾶν, ὡς τὴν ἀρχὴν καὶ πηγὴν πάσης ὑπάρξεως, ὡς ἐνότητα συλλαμβανομένην διὰ τῆς καθαρᾶς νοήσεως, ἔνθεν δ' ἐνορᾷ τὴν ἐνότητα τῆς οὐσίας ἐν τῷ προσώπῳ ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου (τοῦ αὐτοκράτορος). Ἐπειτα δέ, ἐνῶ ἀνυποῦται ὑπὲρ τὴν φύσιν τὸ πνεῦμα ὡς κυρίαρχον αὐτῆς, ὅμως παρίσταται πάλιν ὡς πνεῦμα πεπερασμένον, ὡς ὑποτεταγμένον εἰς τὴν φυσικὴν δύναμιν, ὡς συμβεβηκός⁷.

3. Ἀντὶ τῆς εἰρημένης μοναρχικῆς πανθειᾶς τῆς παριστώσης τὴν

¹ Ἐνθ. ἀνωτ. πβλ. καὶ 344.

² Οἱ σταθεροὶ νόμοι καὶ τὰ μέτρα ἀποτελοῦσι τὸν Λόγον (Τ'αο), οὗ τὴν θεωρίαν ἐμόρφωσεν ὁ σύγχρονος τοῦ Κομφουκίου καὶ τοῦ Πυθαγόρου Lao-tse. Ὁ Λόγος δ' ὅμως εἶναι ἀφηρημένη καὶ ἀψυχος καθολικότης, ἧς ἡ πραγμάτωσις ἀπόκειται εἰς τοὺς ζῶντας ἀνθρώπους. (Αὐτ. 344 ἔξ. 352 ἔξ.).

³ Αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων ἐπιζῶσαι ὑπάρχουσι μὲν ἐν τῷ οὐρανῷ ἀλλ' ἀνήκουσι καὶ εἰς τὸν κόσμον ὡς κύριαι τῆς φύσεως. (Αὐτ. 342 ἔξ.).

⁴ Αὐτ. 343. 345 ἔξ.

⁵ Εἰς τὴν θεραπείαν τῆς θρησκείας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὴν ἠθικὴν καθαρότητα ἀπέβλεπεν ἡ αἴρεσις τοῦ Λόγου. Οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς ἤσκουν τὴν διανόησιν καὶ ἐπεδίωκον τὴν ἐπιστροφὴν τῆς συνειδήσεως εἰς ἑαυτήν, τὴν λογικότητα καὶ ἐλευθερίαν. (Αὐτ. 351 ἔξ.).

⁶ Αἱ διατάξεις τῶν νόμων καὶ οἱ καθορισμοὶ τῶν καθηκόντων προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ Κομφουκίου, πρακτικοῦ φιλοσόφου, οὗ τὰ ἔργα ἔχουσι κατ' ἐξοχὴν ἠθικὸν περιεχόμενον. (Αὐτ. 346. 352).

⁷ Περί τοῦ τελευταίου ἐπιθι αὐτ. 275 καὶ 342.

ἀπόλυτον τῆς φύσεως δύναμιν ἐν τῷ προσώπῳ ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου ἐμφανίζεται τελειότερα πανθεΐα, ἣτις τὰ πάντα ἐρμηνεύει ἐκ μιᾶς ἀρχῆς ληπτῆς διὰ τῆς καθαρᾶς νοήσεως. Τοιαύτην ἐνιστικὴν πανθεΐαν εὐρίσκομεν ἐν τῇ *Ἰνδικῇ* θρησκείᾳ καὶ δὴ ἐν τῷ Βραχμανισμῷ¹. Κατὰ τοῦτον τὸ πρῶτον εἶναι τὸ Ἔν, ἢ καθολικὴ ἐνότης, τὸ ἑαυτὸ διορίζον ὄν, ὅπερ δὲν εἶναι ὡς πλῆθος νόμων καὶ κανόνων ἀλλ' ὑπάρχει ὡς νόησις, καθορίζει ἑαυτὸ καὶ εἶναι ἢ πηγὴ παντὸς προσδιορισμοῦ² ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸ καὶ εἶναι ἢ αἰτία πάσης ὑπάρξεως, διότι πάντα προέρχονται ἐξ ἐκείνου καὶ δὴ κατὰ τρόπον ἀπορροῆς μᾶλλον ἢ δημιουργίας³ εἶναι ἢ ἀπλῆ καὶ ἀπόλυτος οὐσία, ἢ θεότης, τὸ *Βράχμα*, ἢ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα δύναμις⁴, ἣτις δὲν φέρεται πρὸς ἕτερον ὡς ἐπιθυμία ἀλλ' ἐν αἰδίῳ ἤρεμίᾳ στρέφεται πρὸς ἑαυτήν. Ἡ ἐν ἑαυτῇ διαμένουσα δύναμις⁵ ὡς καθολικότης ἐπάναγκες νὰ διακριθῇ ἀπὸ πάσης ἐνεργείας αὐτῆς, ἀπὸ τῶν ἰδίων αὐτῆς μορφῶν, αἵτινες φαίνονται ἔνθεν μὲν ὡς αὐτοτελεῖς οὐσίαι ἔνθεν δὲ τοῦναντίον ὡς τοιαῦται ὥστε νὰ ἀφανίζονται ἐν ἐκείνῃ. Αἱ μορφαὶ ἀνήκουσιν εἰς τὸ πρῶτον ἐν καὶ εἶναι μόνον φάσεις αὐτοῦ ἀλλ' ὡς διακεκριμένοι μορφαὶ παρίστανται ἐν αὐτοτελείᾳ καὶ ἐμφανίζονται ὡς αὐτὴν ὑπαρκτά πρόσωπα, πρόσωπα τῆς θεότητος.

¹ Αὐτ. 355—400.

² Σημειωτέον ὅτι τὸ πρῶτον ἐκεῖνο εἶναι μὲν νόησις οὐχὶ δ' ὅμως καὶ πνεῦμα ἀλλ' ἀφηρημένη καθολικότης. Γίνεται μὲν ἐπιστροφή εἰς τὴν καθολικότητα ἀλλὰ δὲν τελεῖται πρόοδος ὑπὲρ τὴν γενικότητα τοῦ αὐτοδιορισμοῦ. Πρόκειται δηλαδὴ ἐνταῦθα τὸ ἀφηρημένον ἐν, ἐνθα κρατεῖ ἡ δύναμις τῆς ἀχαλινώτου φαντασίας, ἣτις γινώσκει ὅτι ταυτίζεται πρὸς τὸ πρῶτον ἀλλὰ δὲν φθάνει εἰς τὴν συγκεκριμένην ἐνότητα τοῦ πνεύματος. (Αὐτ. 355 ἐξ.).

³ Παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς ὑπάρχει πλῆθος Κοσμογονιῶν ἐν τινι δὲ Βέδα εὐρίσκειται περιγραφή τῆς πρώτης δημιουργικῆς ἐνεργείας, ἔχουσα ὧδε· «οὔτε ὄν ὑπῆρχεν οὔτε μὴ ὄν, οὔτε ἄνω οὔτε κάτω, οὔτε θάνατος οὔτε ἀθανασία ἀλλὰ μόνον Ἔν συγκεκαλυμμένον καὶ σκοτεινόν· πλὴν τοῦ Ἐνὸς οὐδὲν ὑπῆρχε καὶ τοῦτο ἐπῶαξε μόνον καθ' ἑαυτό, διὰ τῆς δυνάμεως δὲ τῆς θεωρίας παρήγαγεν ἐξ ἑαυτοῦ τὸν κόσμον· ἐν τῇ νοήσει ἐσχηματίσθη κατὰ πρῶτον ὁ πόθος, ἢ ὀρμή, τοῦτο δὲ ἦτο τὸ ἀρχέγονον σπέρμα πάντων. (Αὐτ. 369. 371).

⁴ Τὸ Βράχμα εἶναι τὸ ἀφηρημένον καὶ καθ' ἑαυτὸ ὄν, ἢ δύναμις καὶ ἢ αἰτία τῶν ὑπάρξεων. Ἐκ τούτου προέρχονται πάντα, θεός, κόσμος, ἄνθρωποι. Πάντα λοιπὸν ἐξ ἐκείνου προέρχονται καὶ εἰς ἐκεῖνο ἐπανέρχονται. Ἐκεῖνο ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸ ἀφηρημένον, ταῦτα δὲ εἶναι ἢ ἐκτὸς ἐκείνου ὡς αὐτοτελεῖ ἢ ἐν ἐκείνῳ ἠρανισμένα. (Αὐτ. 366. 369).

⁵ Ἡ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα δύναμις ἐνεργεῖ ἐσωτερικῶς χωρὶς νὰ φαίνεται ὡς δρασίς· ἐνεργεῖ κατὰ γενικὸν τρόπον, ἐνῶ ἢ καθολικότης αὐτῆ δὲν εἶναι ὑποκειμένον. Τοιοῦτον τρόπον ἐνεργείας ἔχουσιν οἱ τῆς φύσεως νόμοι. (Αὐτ. 366).

Οὕτω δὲ τὸ πρῶτον ἀφανίζεται ἐν ταῖς μερिकाῖς μορφαῖς καὶ πάλιν αὐταὶ ἀφανίζονται ἐν τῇ πρώτῃ ἐκείνῃ δυνάμει¹. Ἐκ τοῦ καθολικοῦ δηλαδὴ ἑνὸς ἐκπορεύονται τρεῖς θεῖαι μορφαί, ὁ Βράχμας², ὁ Βισνοῦ καὶ ὁ Σίβας. Ὁ μὲν Βράχμας εἶναι ἡ ἀπωτάτη καὶ ἐν ἑαυτῇ συγκεκλεισμένη ἐνότης, ὁ δὲ Βισνοῦ ἡ φανέρωσις, ἡ ζωὴ ἐν ἀνθρωπίνῃ μορφῇ, ὁ δὲ Σίβας (ὁ Μαχαδέβας) ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἀρχέγονον ἐνότητα, ἡ συγκεκριμένη ἐνότης³. Αἱ τρεῖς αὐταὶ μορφαὶ συναποτελοῦσιν ἐνότητα⁴ καὶ ὁλότητα (τὴν λεγομένην *Τριμούρι* τῶν Ἰνδῶν), τριαδικὴν θεότητα⁵, ἣτις, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται παρεμφερής, εἶναι διάφορος τῆς χριστιανικῆς τριάδος⁶.

4. Ἐκ τῶν εἰρημένων εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ Ἰνδικὴ θρησκεία παραγεί πάντα ὡς θείας ἐνσαρκώσεις ἐκ τοῦ πρώτου καὶ καθολικοῦ ἑνὸς κατὰ τρόπον μυθικὸν καὶ ἄγαν φανταστικόν⁷ σύμφωνον δὲ πρὸς τὴν φύσιν τοῦ θείου κόσμου ἀποφαίνει τὴν ἔννοιαν τῆς λατρείας. Ἡ λατρεία εἶναι σχέσις τῆς αὐτοσυνειδησίας πρὸς τὸ Βράχμα καὶ τὸν ἄλλον θεῖον κόσμον⁸, σκοπεῖ δὲ τὴν ἔνωσιν μετὰ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος,

¹ Αὐτ. 364 ἐξ.

² Πρέπει νὰ διαστέλλωνται ἀπ' ἀλλήλων τὸ Βράχμα καὶ ὁ Βράχμας. Βραχμᾶνες δὲ εἶναι ἰδία τάξεις ἀνθρώπων, ὧν καθῆκον εἶναι ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἱερῶν βιβλίων (Βεδῶν) καὶ ἡ συλλογὴ καὶ συγκέντρωσις εἰς ἑαυτούς. (Αὐτ. 369. 371 ἐξ.).

³ Ὁ Σίβας, οὗ σύμβολα εἶναι ὁ βοῦς καὶ ὁ φαλλός, περιστῆ τὸ μὲν τὴν μεγάλην τῆς ζωῆς δύναμιν τὸ δὲ τὴν φθοροποιὸν τῆς φύσεως ἐνέργειαν. (Αὐτ. 366 ἐξ. 375 ἐξ.).

⁴ Εἰ καὶ αἱ διαφοραὶ νοοῦνται ὡς ἐνότης, ὅμως ἕκαστον πρόσωπον λαμβάνεται πάλιν οὕτω καθ' ἑαυτό, ὥστε εἶναι αὐτὸ ὁλότης, ὁ ὅλος θεός. (Αὐτ. 377).

⁵ Ἡ ὅλη θεότης συμβολίζεται διὰ μορφῆς ἐχούσης τρεῖς κεφαλὰς. (Αὐτ. 376).

⁶ Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος τρεῖς θεῖαι μορφαὶ δὲν εἶναι κατ' ἀλήθειαν πρόσωπα, διότι στεροῦνται τοῦ κυριωτάτου γνωρίσματος, τῆς πνευματικῆς ὑποκειμενικότητος. (Αὐτ. 367 ἐξ.).

⁷ Πάντα διὰ τῆς φαντασίας ἐπιπολαίως προσωποποιοῦνται. Μεγάλα ἀντικείμενα τῆς φύσεως, οἷον ὁ Γάγγης, τὰ Ἰμαλάια, ὁ ἥλιος ταυτίζονται πρὸς αὐτὸ τὸ Βράχμα. Ἰδιότητες δέ, φυσικαὶ δυνάμεις καὶ τὰ τοιαῦτα ἐκλαμβάνονται ὡς καθ' ἑαυτὰ ὑφειστώτα, οὕτω δὲ προκύπτει ἄπειρος θεῖος κόσμος τῶν μερικῶν δυνάμεων καὶ φαινομένων, ὅστις ὅμως θεωρεῖται ὡς δευτερεύων. Οἱ τοιοῦτοι θεοὶ εἶναι μεταβλητοὶ καὶ φθαρτοὶ καὶ ὑποτάττονται εἰς τὸ ὑπέρτατον ἐκεῖνο ἔν. (Αὐτ. 377. 397).

⁸ Εἰρήσθω ὅμως ὅτι ὑποκείμενον τῆς κυρίως λατρείας δὲν εἶναι τὸ Βράχμα, εἰς ὃ οὔτε ναοὶ οὔτε βωμοὶ ἰδρύνονται καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἐνότης τοῦ Βράχμα δὲν ἔρχεται εἰς ἀναφορὰν πρὸς τὴν πνευματικὴν, τὴν δρωσαν συνεί-

τὴν θέωσιν, ἣτις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μειώσεως καὶ καταλύσεως τῆς αὐτοσυνειδησίας¹. Ἡ τοιαύτη δὲ κατάλυσις νοεῖται οὐχὶ ὡς θετικὴ λύτρωσις καὶ διαλλαγὴ ἀλλ' ὡς ἀρνητικὴ ἀφαίρεσις, τελεία κένωσις, παραίτησις πάσης συνειδήσεως καὶ βουλήσεως, ἐνδείας καὶ πάθους². Πρόσφοροι πρὸς τὸν σκοπὸν τρόποι εἶναι σωματικαὶ καταπονήσεις καὶ στερήσεις³, ἐκούσiai βάσανοι καὶ ἀσκητικὴ δίαιτα⁴, συλλογὴ καὶ συγκέντρωσις, ἤρεμος κατάνυξις καὶ προσευχή⁵, ἰδίᾳ δὲ ἡ νόησις καὶ γνῶσις, ἣτις ἀνήκει εἰς χωριστὴν καὶ ἐκλεκτὴν τάξιν, τὴν τῶν βραχμάνων⁶. Ταῦτα ἀναιροῦσι τὴν ζωὴν⁷ καὶ προσποιοῦσι τὴν ἀνύψωσιν εἰς τὸ ἀπόλυτον⁸.

δησιν. Ἀντὶ τῆς ἀπολύτου θεότητος λατρεύονται οἱ ἐπὶ μέρος θεοί, τὰ εἰδωλα. (Αὐτ. 385, 394).

¹ Ἡ τελεία κατάλυσις καὶ νέκρωσις τῆς συνειδήσεως εἶναι τοῖς Ἰνδοῖς τὸ ὑψιστόν· ὁ δ' ἐν τῇ ἀφαιρέσει ταύτῃ ἐμμένων καὶ τὸν κόσμον ἀπαρνηθεὶς ὀνομάζεται yogi. (Αὐτ. 383, 386, 394).

² Αὐτ. 386.

³ Πρὸς ἄρσιν τῆς αὐτοσυνειδησίας πολλοὶ Ἰνδοὶ φεύγουσι πᾶσαν κίνησιν καὶ καταλείπουσι πᾶσαν κλίσιν καὶ φροντίδα· μένουσιν ἐπὶ πολὺν χρόνον (πολλὰ ἔτη) ἢ καὶ καθ' ὅλον τὸν βίον ἄφωνοι ἀτενίζοντες ὠρισμένον σημεῖον ἢ ἔχοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς κεκλεισμένους· ἄλλοι δὲν κατακλίνονται ἢ μένουσιν ἐν παραδόξῳ στάσει. (Αὐτ. 387).

⁴ Αἱ ἐκούσiai κακουχίαι καὶ βάσανοι δὲν ἀποβλέπουσιν εἰς ἐξιλασμόν κακουργιῶν καὶ ἐξαγνισμόν ἀμαρτιῶν ἀλλ' εἰς τὴν νέκρωσιν, τὸν ἀφανισμόν τῆς ὑπάρξεως. (Αὐτ. 389 ἔξ. 395 ἔξ.).

⁵ Αὐτ. 385.

⁶ Ἡ νόησις τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖται ὡς πηγὴ τῆς δευτέρας ὑπάρξεως αὐτοῦ, ῥίζα τῆς ἀληθινῆς ὑπάρξεως. Οἱ Βραχμᾶνες λοιπὸν εἶναι οἱ ἀναγεννηθέντες (οἱ γεννηθέντες δις, τὸ μὲν κατὰ φύσιν τὸ δὲ διὰ τῆς νοήσεως) καὶ διὰ τοῦτο ἀπολαύουσιν ἐξαιρέτου τιμῆς· ἐκ τοῦ ἐναντίου οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀξίαν. Ἡ ὅλη τῶν Βραχμάνων ζωὴ ἐξαγγέλλει τὴν ὑπαρξιν τοῦ Βράχμα, μάλιστα δ' ἔχουσιν ἀπὸ γεννήσεως τὸ προτέρημα τοῦ νὰ εἶναι Βράχμα. Ἐάν τις αὐτῶν θιχθῇ ὑπ' ἀνθρώπου κατωτέρας τάξεως, τοῦτο εἶναι θανάτου ἄξιον ἔγκλημα. (Αὐτ. 391 ἔξ.).

⁷ Τὸ ἀφρηρημένον εἶναι κατὰ τὴν ἰνδικὴν ἀντίληψιν τὸ προέχον καὶ κρατοῦν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ συγκεκριμένον, ὅπερ εἶναι μόνον ἀρνητικόν. Καὶ ἡ ζωὴ ἄρα τοῦ ἀνθρώπου ὡς συγκεκριμένη εἶναι ἀσήμαντος καὶ ἀναξία παραπλησίως πρὸς τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, προσλαμβάνει δὲ ἀξίαν μόνον διὰ τῆς ἀρνήσεως αὐτῆς. Ὅθεν συνάπτεται πρὸς τὴν λατρείαν τῶν Ἰνδῶν ἡ διάταξις τῆς θυσίας· οἱ ἄνθρωποι θυσιάζουσι τοὺς γονεῖς, τὰ τέκνα, ἑαυτοὺς· αἱ γυναῖκες καίονται μετὰ τὸν θάνατον τῶν συζύγων. Αἱ δὲ θυσίαι ἔχουσι μείζονα ἀξίαν, ἐὰν τελῶνται ἐπ' ὀνόματι τοῦ θεοῦ. (Αὐτ. 389 ἔξ.).

⁸ Ἐν τῇ βαθμίδι ταύτῃ τῆς ἀναπτύξεως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄμοιρος τῆς

5. Πρόοδον τοῦ βραχμανισμοῦ ἀποτελεῖ ὁ βουδδισμὸς¹ ἔχων τὴν αὐτὴν ἐκείνῳ βάσιν. Ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ ἀπολύτου, ὅπερ εἶναι τὸ «ἐν ἑαυτῷ εἶναι» (Insichsein), τὸ βάθος, καὶ ἔχει οὐσίαν τὸ νοεῖν ἑαυτό². Ἡ ἀπόλυτος αὕτη οὐσία εἶναι μὲν πανταχοῦ παροῦσα ὡς ἀφρημένη ἀλλὰ καθίσταται καὶ συγκεκριμένη, διότι λαμβάνει ἀτομικὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν μορφήν τοῦ πνεύματος ταύτης τῆς ὠρισμένης αὐτοσυνειδησίας³, οὐχὶ τὴν μορφήν μυρίων προσώπων, καθὰ ἐν τῇ προηγουμένη θρησκείᾳ⁴. Ἡ οὐσία ἐν τῇ ἀτομικῇ ὑπάρξει⁵ εἶναι ἡ δύναμις καὶ ἰσχύς, ἡ δημιουργία καὶ διατήρησις τοῦ κόσμου, τῆς φύσεως καὶ πάντων τῶν πραγμάτων, ἡ ἀπόλυτος δύναμις⁶. Καθ' ἑαυτὴν δὲ ὑπάρχει ἀπόλυτος ἡρεμία καὶ βάσις τοῦ «ἐν ἑαυτῷ εἶναι», ἐν ᾧ πᾶσαι αἱ διαφοραὶ αἴρονται, πᾶσαι αἱ μερικαὶ δυνάμεις ἀφανίζονται. Τὸ ἀπόλυτον ἄρα

ἐλευθερίας, στερεῖται τῆς αὐτοτελείας τοῦ πνεύματος, διὸ καὶ δὲν εἶναι ἀδιάφορος πρὸς τὰ ἔξω πράγματα ἀλλ' ὑπολαμβάνει ἑαυτὸν ἡρτημένον καὶ περιορισμένον ὑπ' αὐτῶν ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ ὑπέρμετρος δεισιδαιμονία. (Αὐτ. 392).

¹ Ὁ βουδδισμὸς κατάγεται ἐκ τοῦ βασιλόπαιδος Γοτάμα, ἀπαρνηθέντος ἐν τῇ νεότητι τὸν κόσμον καὶ ἀσπασαμένου τὸν ἀσκητικὸν καὶ ἐρημικὸν βίον, ἐπικληθέντος δὲ ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ Β ο ὕ δ ὰ α, ἦτοι σοφοῦ καὶ ἐνθέου. Οὗτος ἀπὸ ἐπιστήμονος καὶ πεφωτισμένου ἀνθρώπου ἀνυψώθη εἰς θεὸν καὶ ὡς τοιοῦτος ἐλατρεύθη καὶ λατρεύεται ὑπὸ ὀπαδῶν ἀριθμουμένων εἰς πλείονας τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν μωαμεθανῶν. Οὐ μόνον δ' αὐτὸς ἐγένετο θεὸς ἀλλὰ καὶ διαδόχους κατέλιπεν, οἰονεὶ θεοῦς, τοὺς λεγομένους λ ά μ α, μάλιστα δὲ τὸν ἐν Λάσσα τοῦ Θιβέτ οἰκοῦντα μέγιστον λάμαν (Δαλαί - λάμαν). Περὶ τούτου πιστεύεται ὅτι ἐνσαρκοῖ ἐν ἑαυτῷ τὸ πνεῦμα τοῦ Βούδδα, μεταβαῖνον κατὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ εἰς σῶμα παιδίου.

² Ῥητέον ὅτι τὸ «ἐν ἑαυτῷ εἶναι» εἶναι ἀδιόριστον, δὲν εἶναι «πνεῦμα». (Αὐτ. 400. 410).

³ Ἡ ἀπόλυτος οὐσία λαμβάνει μορφήν ἀτομικὴν καὶ ἐν ταύτῃ τιμᾶται λατρεύεται ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Βούδδα καὶ τοῦ ἐκάστοτε διαδόχου αὐτοῦ. Ὑπάρχουσι δὲ τρεῖς κύριοι λάμα, ὧν ὁ μὲν πρῶτος (Δαλαί - λάμα) διαμένει ἐν Λάσσα τοῦ Θιβέτ, ὁ δὲ δεῦτερος ἐν τῷ μικρῷ Θιβέτ ἐγγὺς τῆς Νεπάλης, ὁ δὲ τρίτος ἐν τῇ Μογγολίᾳ. (Αὐτ. 401. 409).

⁴ Αὐτ. 401.

⁵ Ἐν τῇ φυσικῇ θρησκείᾳ ἡ πνευματικότης δὲν εἶναι νοητὴ, καθολικὴ πνευματικότης, ἀλλ' ἄμεσος, αἰσθητὴ ἐνταῖθα ὑπάρχει ἄνθρωπος τις ὡς αἰσθητὴ καὶ ἔξωτερικὴ πνευματικότης, ἦτοι ὑπάρχει ἡ πνευματικότης τ ο ὕ τ ο υ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἐμπειρικῆς καὶ μερικῆς συνειδήσεως. (Αὐτ. 408).

⁶ Φαίνεται παράδοξον καὶ ἀπίστευτον τὸ ὅτι εἰς ἄνθρωπος μετὰ πασῶν τῶν κατ' αἰσθησιν ἐνδειῶν θεωρεῖται ὡς θεός, ὡς αἰδῖος δημιουργός καὶ ποιητὴς τοῦ κόσμου. Πειρᾶται δὲ ὁ Ἐγγελοσ ἵνα τὴν παράλογον ἀντίληψιν ἐρμηνεύσῃ ὡς ἐπακολούθημα τῆς οἰκείας ἀναπτύξεως τοῦ λόγου. (Αὐτ. 401. 404 ἐξ.).

εἶναι τὸ ἀδιόριστον, ὃ ἀφανισμὸς παντὸς μερικοῦ¹, τὸ μὴ ὄν, τὸ μηδέν. Μόνον τὸ μηδέν ἔχει ἀληθινὴν αὐτοτέλειαν, πᾶν δὲ ἄλλο πρᾶγμα, πᾶν μερικὸν ὄν στερεῖται αὐτῆς. Τὸ μηδέν εἶναι τὸ ἕν, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος πάντων· πάντα προέρχονται ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ εἰς τὸ μηδέν ἐπανέρχονται². Ὅσον δὲ καὶ ἂν διαφέρωσιν ἀλλήλων ἄνθρωποι καὶ πράγματα, ἔχουσι μίαν κοινὴν ἀρχήν, τὸ μηδέν, εἰς ὃ καὶ ἐπανέρχονται· μόνον ἡ μορφή ποιεῖ τὴν ποιότητα καὶ τὴν διαφορὰν³.

6. Ἡ περὶ τῆς ὃ λόγος θρησκεία ἐπέδρασεν ἐπὶ τὸν χαρακτήρα τῶν οἰκείων λαῶν ἀπαιτοῦσα τὴν ἀνύψωσιν ὑπὲρ τὴν ἄμεσον (αἰσθητὴν) καὶ μερικὴν συνείδησιν, τὴν ἀνάτασιν ὑπὲρ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν μερικὴν βούλησιν, τὸν βυθισμὸν εἰς τὰ ἔσω καὶ τὴν ἐνότητα. Ὁ χαρακτήρ τῶν λαῶν τῆς θρησκείας ταύτης διακρίνεται κατὰ τὴν γαλήνην καὶ ἠρεμίαν, τὴν προῶτητα καὶ ὑπακοήν⁴. Ὅποτε δὲ ἡ γαλήνη τοῦ ἔσωτεροῦ εἶναι ὃ ἀφανισμὸς παντὸς μερικοῦ, ἔπεται ὅτι κάλλιστον καὶ ὑψιστον τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι ἡ κατάστασις τοῦ ἀφανισμοῦ· προορισμὸς αὐτοῦ εἶναι νὰ βυθισθῇ εἰς τὸ μηδέν, εἰς τὴν αἰδιον ἡσυχίαν, τὴν ἀπόλυτον οὐσίαν, ἐνθα πάντες οἱ διορισμοὶ ἐκλείπουσι καὶ οὐδεμία ὑπάρχει βούλησις, οὐδεμία νόησις⁵. Ἐνταῦθα οὐδεὶς λόγος περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας, διαλλαγῆς καὶ ἀθανασίας· ἡ ἀγιότης τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι διὰ τοῦ ἀφανισμοῦ ἐνοῦται μετὰ τοῦ θεοῦ, τοῦ μηδενός, τοῦ ἀπολύτου. Ἡ παῦσις πάσης κινήσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ ὑψιστον. Ἐὰν τοῦτο ἐπιτευχθῇ, δὲν ὑπάρχει πλέον βαθμὶς τις καὶ μεταβολὴ ὃ δὲ ἄνθρωπος δὲν ἔχει νὰ φοβῆται μετὰ

¹ Πᾶσαι αἱ μερικαὶ ὑπάρξεις, τὰ πραγματικὰ ὄντα εἶναι μόνον συμβεβηκότα, ἀδιάφοροι μορφαί. (Αὐτ. 402 ἔξ.).

² Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται παράδοξος ἡ ἀπόφανσις ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τὸ μηδέν ἀλλ' ἀκριβέστερον ἐξεταζομένη σημαίνει οὐδὲν ἄλλο ἢ ὅτι ὁ θεὸς εἶναι οὐδὲν ὠρισμένον, ὅτι οὐδένα ἔχει προσδιορισμὸν, ὅτι εἶναι τὸ κενὸν καὶ ἀδιόριστον, τὸ ἄπειρον καὶ ἡ ἀρνησις παντὸς μερικοῦ. Ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ προκειμένη ἀπόφανσις ἔχει παρεμφερῆ ἔννοιαν πρὸς τὰς συνήθεις ἐκφράσεις: ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἄπειρον, τὸ καθαρὸν καὶ ἀπλοῦν ὄν, τὸ ὄντως ὄν. (Αὐτ. 403).

³ Ἐνθ. ἄνωτ.

⁴ Πρότυπον τελειότητος εἶναι ὁ Δαλαῖ-λάμας συνάπτων ἐν ἑαυτῷ ἠρεμίαν καὶ προῶτητα, γνῶσιν καὶ εὐγένειαν· διάγει ἐν καθαρῇ θεωρίᾳ καὶ ἀπολύτῳ αἰδιότητι, ὡσάκις δὲ στρέφει τὴν προσοχὴν πρὸς τὰ ἔξω, ποιεῖ τοῦτο ἵνα ἐπιδαφιλεύσῃ παραμυθίαν καὶ βοήθειαν. (Αὐτ. 411 ἔξ.).

⁵ Βυθιζόμενος διηνεκῶς εἰς ἑαυτὸν ὁ ἄνθρωπος ἀπαλλάττεται τοῦ πάθους, τῆς κλίσεως, τῆς πράξεως καὶ φθάνει εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ μηδέν θέλειν καὶ μηδέν πράττειν. (Αὐτ. 412).

θάνατον μετενσαρκώσεις, διότι ταυτίζεται τῷ θεῷ¹. Ἡ ἀπαλλαγὴ λοιπὸν ἀπὸ τῶν ἐνδειῶν καὶ τῆς ἐνεργείας τῆς ζωῆς, ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸ ἤρεμον ἐσωτερικὸν καὶ ἡ ἔνωσις μετὰ τῆς θεωρητικῆς οὐσίας εἶναι ἡ ὑπερτάτη τελειότης². Ὄταν ὁ ἄνθρωπος προκόπη τρεπόμενος οὐχὶ πρὸς τὰ ἔξω ἀλλὰ πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἐνώται μετὰ τοῦ μηδενὸς, ὅταν ἀπαλλάττηται πάσης συνειδήσεως καὶ παντὸς πάθους, τότε ἀνυψοῦται εἰς τὴν κατάστασιν τὴν ὑπὸ τῶν βουδδιστῶν λεγομένην «*νιοβάναν*». Τότε ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πλέον βαρὺς, δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν ἀσθενειαν, τὸ γῆρας, τὸν θάνατον· πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς αὐτὸς ὁ θεός, ἐγένετο ἤδη Βουδδας³. Ἐὰν ὅμως μὴ ἀνυψωθῆ, ἐὰν μὴ φθάσῃ εἰς τὴν ἀγιότητα καὶ τὴν μετὰ τοῦ θεοῦ ἔνωσιν, στερεῖται τῆς μακαριότητος καὶ ἔχει χρεῖαν περαιτέρας ὑπάρξεως τελουμένης διὰ τῆς μετεμψυχώσεως⁴.

γ) Μετάβασις εἰς τὴν θρησκείαν τῆς ἐλευθερίας

1. Ἐνῶ ὁ βραχμανισμὸς καὶ ὁ βουδδισμὸς ἐκλαμβάνουσι τὴν θεότητα ὡς φυσικὴν καὶ κοσμικὴν δύναμιν, ἄλλαι θρησκεῖαι περαιτέρω χωροῦσαι νοοῦσι τὸν θεὸν ὡς οὐσίαν ἅμα καὶ ὑποκείμενον, ὡς δύναμιν τοῦ κόσμου καὶ συγχρόνως ὡς σκοπὸν αὐτοῦ, ὡς τι δρῶν καὶ βουλόμενον. Ἦδη τὸ ἀφηρημένον πλῆθος τῶν ὤμων καὶ ἀχαλινώτων δυνάμεων συγκεφαλαιοῦται εἰς συγκεκριμένην ἐνότητα. Λήγει νῦν ἡ μέθη, μεθ' ἧς οἱ διορισμοὶ τῆς ἐνότητος ῥίπτονται εἰς τὸν ἔξω κόσμον καὶ τὴν τύχην· λείπει ἡ παραφορά, μεθ' ἧς ἐκ τοῦ θείου ἐνός, ὅπως ἐκ τοῦ Βράχμα, προέρχεται ὁ ἄγριος καὶ ἄλογος κόσμος τῶν θεῶν. Ἡ περίληψις αὕτη εἰς τὴν οὐσιώδη ἐνότητα ἔχει δύο μορφάς· ἡ μὲν πρώτη περίληψις τελεῖται ἐν τῷ παρσισμῷ κατὰ τρόπον καθαρὸν καὶ ἀπλοῦν, ἡ δὲ δευτέρα ἐν τῇ συριακῇ καὶ τῇ αἰγυπτιακῇ θρησκείᾳ δι' ἀγῶνος τῶν στοιχείων τῆς ἐνότητος⁵.

2. Ὁ θεὸς λαμβάνεται ὡς τὸ καθ' ἑαυτὸ διορισμένον ὄν· ὁ

¹ Αὐτ. 412.

² Εὐνόητος εἶναι ἡ ἴδρυσις θρησκευτικῶν ἐταιρειῶν, ὧν σκοπὸς εἶναι τὸ ἀπὸ κοινοῦ ζῆν ἐν ἡρεμίᾳ τοῦ πνεύματος καὶ ἐν ἐποπτείᾳ τοῦ αἰδίου, μακρὰν τῶν ἔργων καὶ φροντίδων τοῦ κόσμου. (Αὐτ. 413).

³ Αὐτ. 412 ἐξ. 414.

⁴ Πρὸς τὴν περὶ μετεμψυχώσεως δοξασίαν συνάπτεται ὁμοιότης δεισιδαιμονία καὶ ποικίλη εἰδωλολατρεία· οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουσιν εἰς τοὺς ἱερεῖς κυρίους τῆς μορφῆς, ἢν ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον θὰ προσλάβῃ, καὶ ἀνεγείρουσιν ναοὺς εἰς ἔρπετὰ καὶ ζῶα καὶ πτηνά, διότι ἐν τοῖς σώμασιν αὐτῶν ἐνοικοῦσιν ἀνθρώπων ψυχαί. (Αὐτ. 416 ἐξ.).

⁵ Αὐτ. 417 ἐξ.